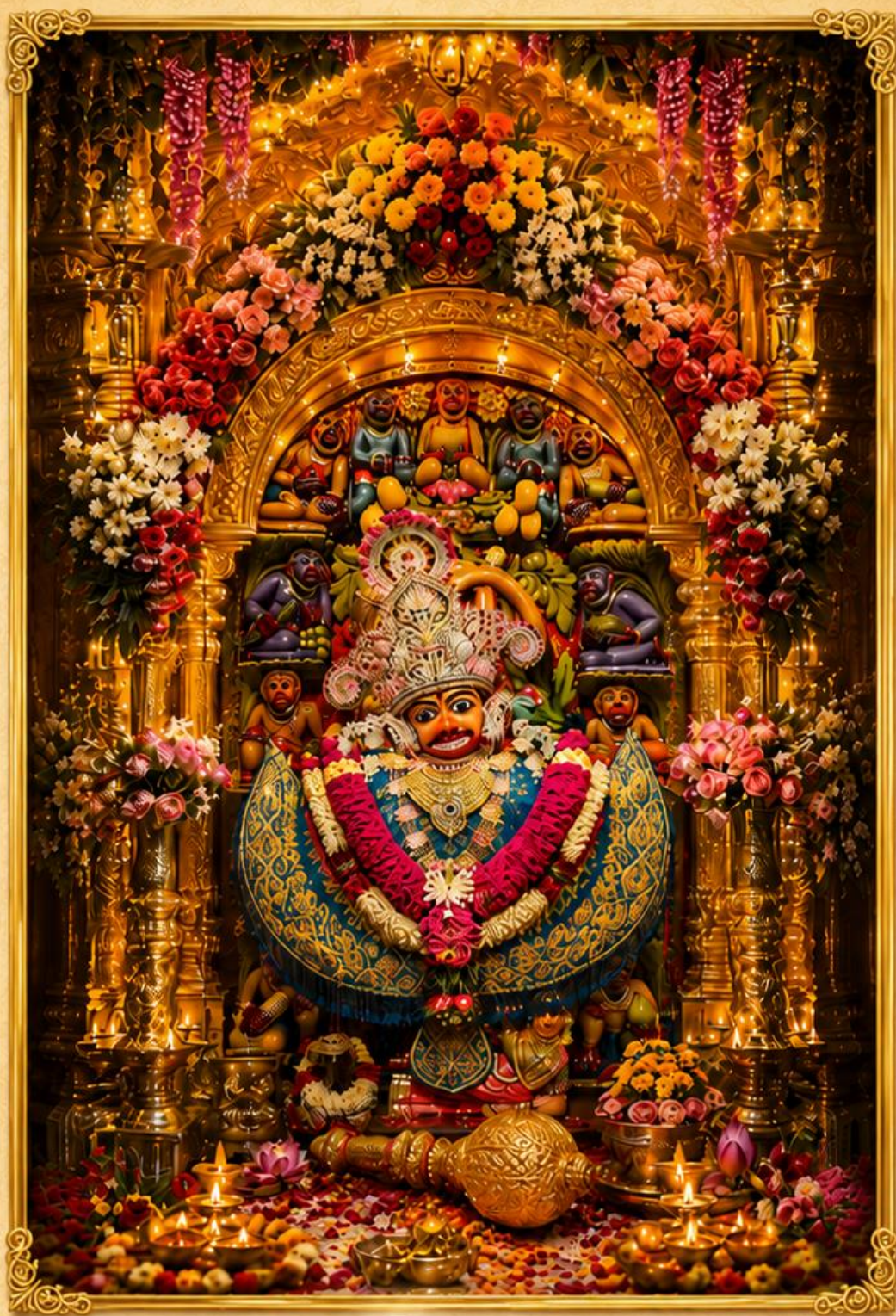

દાદાગૌરમ્

માતા-પિતાના ચરણોમાં અર્પણ

“જેમના આશીર્વાદથી સપનાઓને પાંખો મળી,
જેમની પ્રાર્થનાથી દરેક પગલે હિંમત મળી,
જેમના ત્યાગ અને સંસ્કારોએ જીવનને સાચી દિશા આપી —
એવા મારા પૂજનીય માતા-પિતાને
આ પુસ્તક હૃદયપૂર્વક અર્પણ.”

➤ ❀ આપના આશીર્વાદ સદા સાથે રહે ❀ ➤

મારા જીવનની દરેક સફળતાના પ્રથમ હકદાર
મારા માતા-પિતા.

પ્રસ્તાવના

ગુજરાત પોલીસ અને વર્ગ-૩ની તમામ પરીક્ષાઓ માટે તૈયારી કરતા ઉમેદવારોને ધ્યાનમાં રાખીને આ ભારતનો ઇતિહાસ પુસ્તકને વિશેષ પરીક્ષાલક્ષી અભિગમ સાથે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આજના સ્પર્ધાત્મક યુગમાં ઇતિહાસનું જ્ઞાન માત્ર ભૂતકાળની માહિતી પૂરતું મર્યાદિત નથી, પરંતુ વર્તમાન પરિસ્થિતિને સમજવા, રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિથી પરિચિત થવા અને મેરિટમાં સ્થાન મેળવવા માટે પણ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ બની ગયું છે. વિવિધ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં ઇતિહાસ વિષય ઉમેદવારોના ગુણ વધારવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

આ પુસ્તકમાં પ્રાચીન ભારત, મધ્યયુગીન ભારત અને આધુનિક ભારત (સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ) સાથે સંકળાયેલા મહત્વપૂર્ણ વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સિંધુખીણની સંસ્કૃતિ, વૈદિક યુગ, મૌર્ય અને ગુપ્ત સામ્રાજ્યથી લઈને દિલ્હી સલ્તનત, મુઘલ સામ્રાજ્ય, તથા યુરોપિયન પ્રજાનું આગમન જેવા વિષયોનો સરળ રીતે અભ્યાસ કરાવવામાં આવ્યો છે. સાથે જ 1857નો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ, ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ, ગાંધીયુગ અને આઝાદીની ચળવળો જેવા આધુનિક ઇતિહાસના મહત્વપૂર્ણ મુદ્દાઓને પણ આવરી લેવામાં આવ્યા છે.

દરેક પ્રકરણમાં વિષયની મૂળભૂત સંકલ્પનાઓને સરળ ભાષામાં સમજાવવાની સાથે મહત્વપૂર્ણ તથ્યો, ઘટનાક્રમ (કોષ્ટકો), ઉદાહરણો, સ્મરણસહાયક મુદ્દાઓ, કાળક્રમ (Timeline) અને પરીક્ષાલક્ષી પ્રશ્નોને વિશેષ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આ રજૂઆતનો હેતુ ઉમેદવારોને માત્ર ઐતિહાસિક તારીખો યાદ કરાવવાનો નથી, પરંતુ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ વચ્ચેના સંબંધોને સમજવા, તાર્કિક દૃષ્ટિકોણ વિકસાવવા તથા પ્રશ્નોને ઝડપથી અને ચોકસાઈપૂર્વક ઉકેલવાની ક્ષમતા વિકસાવવામાં સહાય કરવાનો છે.

આ પુસ્તકમાં ખાસ ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે કે ઇતિહાસના વિવિધ કાળખંડોને સરળતા, સ્પષ્ટતા અને ઘટનાક્રમની તર્કસંગતતા સાથે રજૂ કરવામાં આવે, જેથી ઉમેદવારો વિષયની મૂળભૂત સમજથી લઈને પરીક્ષાલક્ષી તથ્યો સુધી સરળતાથી પહોંચી શકે. નિયમિત અભ્યાસ, પુનરાવર્તન અને પ્રશ્નોની સતત પ્રેક્ટિસ દ્વારા ઉમેદવારો ઇતિહાસ વિષયમાં મજબૂત પાયો બનાવી વિવિધ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં ઉત્તમ પરિણામ પ્રાપ્ત કરી શકે તેવી અમારી આશા છે.

અંતમાં ગુજરાત પોલીસ અને વર્ગ-૩ની તમામ પરીક્ષાઓ માટે અથાગ મહેનત કરી રહેલા તમામ ઉમેદવારોને તેમની નિષ્ઠા, પરિશ્રમ અને ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે હાર્દિક શુભકામનાઓ પાઠવીએ છીએ. આ પુસ્તક તેમની સફળતાની યાત્રામાં વિશ્વસનીય માર્ગદર્શક, પ્રેરણાસ્ત્રોત અને શ્રેષ્ઠ સહાયક સાબિત થાય તેવી અમારી શુભેચ્છાઓ.

સંપાદક

- ધવલ માડ

- પિનાકીન માડ

Design & Edited by

મેડુલ ઘઘડા, વિધી ભાલાળા, પ્રણવ અમરેલીયા, સંદીપ હડીયલ, પ્રિયાંશી અમીપરા, દેવીકા આદીર

Telegram

Lakshyam Academy

Online Store

Android

iOS

LAKSHYAM ACADEMY – RAJKOT**Mob:** +91 94290 77607, 93278 46308**સંપાદક**

ઘવલ માડ, પિનાકીન માડ

Designing & Editing by

મેહુલ ઘઘડા, વિધી ભાલાળા, પ્રણવ અમરેલીયા, સંદીપ હડીયલ, પ્રિયાંશી અમીપરા, દેવીકા આહીર

કિંમત(M.R.P) :- ₹599/-

આ પુસ્તકના લખાણનો કોઈપણ ભાગ, લેખનશૈલી, રજૂઆત શૈલી, મુદ્દાઓ અને તેની ગોઠવણી વગેરેનો ઇલેક્ટ્રોનિક, ચાંત્રિક, ઝેરોક્ષ, પેમ્પલેટ, ટેસ્ટ પેપર, મુદ્રણ કે અન્ય કોઈપણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ પ્રકાશકની લેખિત પરવાનગી વિના કરવો નહીં. આવુ કૃત્ય ગેરકાયદેસર ગણાશે અને તેમ કરનારની સામે કાનૂની કાર્યવાહી કરવામાં આવશે તેની ખાસ નોંધ લેવી.

ઉપલબ્ધ માહિતીના આધારે આ પુસ્તકને ક્ષતિરહિત બનાવવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તેમ છતાં સંપાદન અને મુદ્રણ સમયે માનવસહજ ભૂલ કે ચૂકને કારણે કોઈ ક્ષતિ રહી જવા પામી હોય તો તેની કોઈપણ જવાબદારી લેખક કે પ્રકાશકની રહેશે નહીં. આ પુસ્તકનો ઉપયોગ કરવાને કારણે તેમાં થયેલી ભૂલચૂકને કારણે કોઈપણ વ્યક્તિને કદાચ કોઈપણ રીતે નુકસાન કે ક્ષતિ થાય તો તેનું ઉત્તરદાયિત્વ લેખક કે પ્રકાશનનું રહેશે નહીં. આ પુસ્તકનો કોઈપણ જીવિત અથવા મૃત વ્યક્તિ કે વાસ્તવિક ઘટનાઓ સાથે કોઈ સમાનતા કે સંબંધ એ સંયોગ માત્ર છે, તથા તેનો હેતુ કોઈપણ વ્યક્તિ, સમુદાય, સંપ્રદાય, ધર્મ કે ધાર્મિક લાગણીને દુભાવવાનો નથી.

નોંધ: કોઈપણ વિવાદ રાજકોટ ન્યાયક્ષેત્રને આધીન રહેશે.

© All rights reserved by the publishers.

No part of this work covered by the copyright herein may be reproduced, transmitted, stored or used in any form or by any means graphic, electronic or mechanical, including but not limited to photocopying, recording, scanning, digitizing, taping, Web distribution, information networks, or information storage and retrieval systems, without the prior written permission of the publisher.

Although the author and publisher have made every effort to ensure that the information in this book was correct at the time of editing and printing. the author and publisher do not assume and hereby disclaim any liability to any party for any loss or damage arising out of the use of this book caused by errors or omissions, whether such errors or omissions result from negligence, accident or any other cause. Any resemblance to actual persons, living or dead or actual events is purely coincidental and do not intend to hurt sentiments of any individual, community. sect or religion.

Note: Any Dispute will be subject to Rajkot jurisdiction.

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	પ્રકરણનું નામ	પેજ નં.
01	હડપ્પીય સભ્યતા (સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિ)	01 - 31
02	વૈદિક ધર્મ અને સંસ્કૃતિ	32 - 50
03	જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ	51 - 95
04	મૌર્યયુગ	96 - 123
05	ગુપ્તકાલીન ભારત, ગુપ્તયુગ - હર્ષવર્ધનકાલીન સમાજ અને સંસ્કૃતિ	124 - 147
06	દક્ષિણ ભારતના રાજવંશો	148 - 161
07	દિલ્હી સલ્તનત	161 - 170
08	વિજયનગર સામ્રાજ્ય અને મરાઠા સામ્રાજ્ય	171 - 180
09	મુઘલ સામ્રાજ્ય	181 - 191
10	ભારતમાં યુરોપિયનોનું આગમન	192 - 212
11	1857 નો સંગ્રામ	213 - 231
12	સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારણાની ચળવળો	232 - 251
13	રાષ્ટ્રીય આંદોલનો (1857-1919)	252 - 274
14	સ્વરાજ માટેનો સંઘર્ષ (ઈ.સ. 1919-1947)	275 - 305
15	અર્વાચીન ભારતનો ઇતિહાસ	306 - 322

01

હડપ્પીય સભ્યતા (સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિ)

પરિચય અને શોધ

હડપ્પીય સભ્યતાની શોધ

1. પ્રાક-શોધ ઇતિહાસ (પૂર્વગામી સંદર્ભ)

હડપ્પીય સભ્યતાની વિધિવત શોધ 1921માં થઈ તે પહેલાં પણ આ પુરાસ્થળ વિશે કેટલાક ઉલ્લેખો મળે છે:

ઈ.સ. 1826: સર્વપ્રથમ ચાર્લ્સ મસોને આ પુરાસ્થળનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

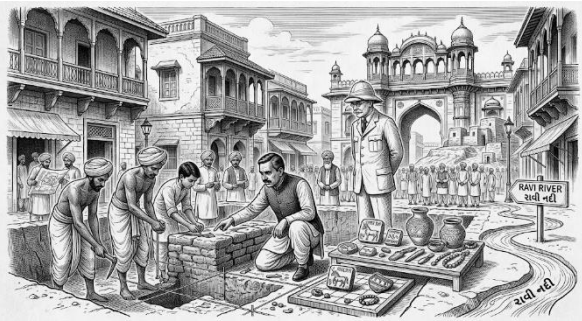
ઈ.સ. 1853 અને 1856: ભારતીય પુરાતત્વ સર્વેક્ષણ (ASI) તરફથી જનરલ એલેક્ઝાન્ડર કનિંગહામે અહીંની ક્ષેત્રીય તપાસ કરી. તેમણે એકશૃંગી પશુ અને ચિત્રાત્મક લિપિ અંકિત કેટલીક મુદ્રાઓ એકત્ર કરી હતી.

ઈ.સ. 1856: કરાંચીથી લાહોર જનારી રેલ્વે લાઈનના પાટા પાથરવા ના ખોદકામ દરમિયાન આ પુરાતાત્વિક સ્થળનું સ્વરૂપ પ્રકટ થયું. આ દરમિયાન અનેક પુરાવશોષો હાથ લાગ્યા.

આમ, 19મી સદીના મધ્યભાગમાં જ આ સ્થળ વિશે પુરાતત્વવિદોને જાણ હતી, પરંતુ તેનું મહત્વ સમજાયું ન હતું.

2. હડપ્પાની શોધ - દયારામ સાહની (1921)

ઈ.સ. 1921માં દયારામ સાહની દ્વારા જહોન માર્શલ ના નિર્દેશનમાં હડપ્પા ખાતે વિધિવત ઉત્ખનન કરાયું.

મહત્વપૂર્ણ મુદ્રાઓ:

દયારામ સાહની એ ભારતીય પુરાતત્વ સર્વેક્ષણ ના અધિકારી હતા.

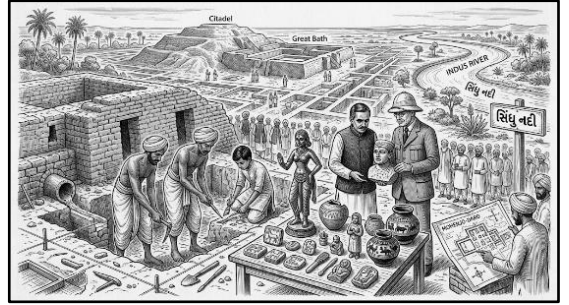
તેમણે હડપ્પા ખાતે ઉત્ખનન કરીને અસંખ્ય મુદ્રાઓ (seals), માટીના વાસણો અને મણકા શોધી કાઢ્યા.

હડપ્પા વર્તમાન પાકિસ્તાનના પંજાબ પ્રાંતના મોન્ટગોમરી જિલ્લા S(હાલ સાહિવાલ)માં રાવી નદીના કિનારે આવેલું છે.

ઉત્ખનન 1921-22 દરમિયાન ચાલ્યું, અને ત્યારબાદ 1923-24થી 1924-25 સુધી પણ ચાલતું રહ્યું.

3. મોહેં-જો-દડોની શોધ - આર.ડી. બેનરજી (1922)

ઈ.સ. 1922માં રાખાલદાસ બેનરજી દ્વારા મોહેં-જો-દડો ખાતે ઉત્ખનન શરૂ કરાયું.

મહત્વપૂર્ણ મુદ્રાઓ:

રાખાલદાસ બેનરજી પણ ASIના અધિકારી હતા.

મોહેં-જો-દડો વર્તમાન પાકિસ્તાનના સિંધ પ્રાંતના લરકાના જિલ્લામાં સિંધુ નદીના કિનારે આવેલું છે.

તેમણે અહીંયા પણ હડપ્પા જેવી જ મુદ્રાઓ, તાંબાની વસ્તુઓ અને અન્ય પુરાવશોષો શોધી કાઢ્યા.

4. ઐતિહાસિક ક્ષણ - જહોન માર્શલની જાહેરાત (1924)

આ બંને સ્થળોએ સમાન પ્રકારની વસ્તુઓ મળી આવતાં સમજાયું કે આ એક જ સભ્યતાના અવશેષો છે. જૂન 1924માં દયારામ સાહની, રાખાલદાસ બેનરજી અને જહોન માર્શલ ત્રણેય એકઠા થયા અને સમજ્યા કે આ બંને સ્થળોએ સમાન પ્રકારની કલાકૃતિઓ મળી છે, જે તે સમયે જાણીતી ઐતિહાસિક સભ્યતાઓ કરતાં ઘણી પ્રાચીન છે.

20 સપ્ટેમ્બર 1924: તત્કાલીન ASIના ડિરેક્ટર જનરલ સર જહોન માર્શલએ 'ઇલસ્ટ્રેટેડ લંડન ન્યૂઝ' માં એક રિપોર્ટ પ્રકાશિત કરીને સમગ્ર વિશ્વને સિંધુ ખીણની સભ્યતાની શોધ જાહેર કરી.

20 સપ્ટેમ્બર 2024ના રોજ આ શોધના 100 વર્ષ પૂર્ણ થયા.

5. શોધનું ઐતિહાસિક મહત્વ

આ શોધ પહેલાં ભારતીય ઇતિહાસની શરૂઆત મૌર્ય વંશ (ઈ.પૂ. ત્રીજી સદી) થી માનવામાં આવતી હતી.

હડપ્પીય સભ્યતાની શોધથી:

- ભારતીય ઇતિહાસ હજારો વર્ષો પાછળ પકેલાયો.
- પ્રાચીન શહેરી સંસ્કૃતિનું અસ્તિત્વ પ્રકાશમાં આવ્યું, જેનો કોઈ ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ ન હતો.
- ઇતિહાસ જાણવાનો લેખીય પુરાવા (textual evidence) સિવાયનો બીજો રસ્તો ખુલ્યો - પુરાતત્વીય ખોદકામ
- ભારતીય પુરાતત્વ સંશોધનના સુવર્ણ યુગની શરૂઆત થઈ.

6. અન્ય મહત્વપૂર્ણ ઉત્ખનનો

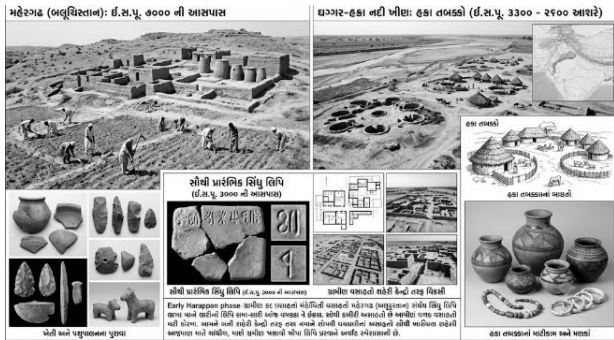
વર્ષ	પુરાતત્ત્વવિદ	સ્થળ	મહત્વ
1926-27, 1933-34	માધો સ્વરૂપ વત્સ	હડપ્પા	8 વર્ષ સુધી વિસ્તૃત ઉત્ખનન
1931	એન.જી. મજુમદાર	ચન્દુ-દડો (સિંધ)	નાના કદનું શહેર
1949	મોર્ટીમર વ્હીલર	હડપ્પા (પશ્ચિમી દુર્ગ)	સુરક્ષા દીવાલનું સ્વરૂપ પ્રકાશમાં
1947 પછી	ASI	કાલીબંગન, લોથલ, બનાવલી	ભારતીય સ્થળો પર ધ્યાન
1990થી	ASI	રાખીગઢી, ધોળાવીરા	ભારતના સૌથી મોટા સ્થળો

સમયગાળો (ઈ.સ.પૂ. 2600 - 1900)

હડપ્પીય સભ્યતાને ત્રણ મુખ્ય તબક્કામાં વહેંચવામાં આવે છે:

1. પ્રારંભિક હડપ્પા તબક્કો (Early Harappan Phase)

ઈ.સ.પૂ. 3300 - 2600 (આશરે)

આ તબક્કો હક્રા તબક્કા (Hakra Phase) સાથે સંકળાયેલો છે, જે ઘગ્ગર-હક્રા નદી ખીણમાં શોધાયો.

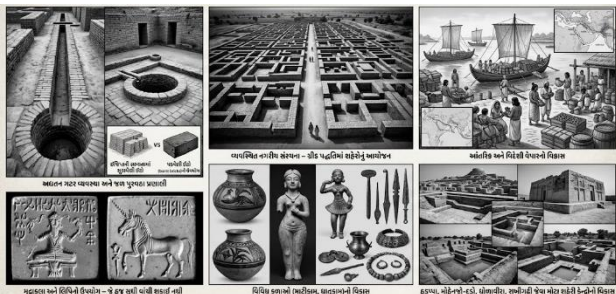
સૌથી પ્રારંભિક સિંધુ લિપિ ઈ.સ.પૂ. 3000ની આસપાસની છે.

આ સમયગાળામાં ગ્રામીણ વસાહતો શહેરી કેન્દ્રો તરફ વિકસવા લાગી.

મહેરગઢ (Mehrgarh, બલૂચિસ્તાન) આ તબક્કાનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ સ્થળ છે, જ્યાં ઈ.સ.પૂ. 7000ની આસપાસ ખેતી અને પશુપાલનની પુરાવા મળે છે.

2. પરિપક્વ હડપ્પા તબક્કો (Mature Harappan Phase) - સુવર્ણયુગ

ઈ.સ.પૂ. 2600 - 1900

સમયગાળાનો સારાંશ કોષ્ટક

તબક્કો	સમયગાળો (ઈ.સ.પૂ.)	લાક્ષણિકતા
પ્રારંભિક હડપ્પા	3300 - 2600	ગ્રામીણ વસાહતો, ખેતીનો આરંભ, પ્રારંભિક લિપિ
પરિપક્વ હડપ્પા	2600 - 1900	શહેરીકરણનો સુવર્ણયુગ, ગ્રીડ આયોજન, વેપાર, કળા
અંતિમ હડપ્પા	1900 - 1300	અવશ્ય, પતન, શહેરોનો અંત

આ હડપ્પીય સભ્યતાનો સુવર્ણયુગ છે. આ સમયગાળા દરમિયાન:

- વ્યવસ્થિત નગરીય સંરચના - ગ્રીડ પદ્ધતિમાં શહેરોનું આયોજન
- પકવેલી ઈંટો (burnt bricks)નો ઉપયોગ - ઈજિપ્તની સભ્યતામાં સૂકાયેલી ઈંટોનો ઉપયોગ થતો હતો તેનાથી વિપરીત
- અદ્યતન ગટર વ્યવસ્થા અને જળપુરવઠા પ્રણાલી
- આંતરિક અને વિદેશી વેપારનો વિકાસ
- વિવિધ કળાઓ (મુદ્રાકલા, માટીકામ, ધાતુકામ)નો વિકાસ
- લિપિનો ઉપયોગ - જે હજુ સુધી વાંચી શકાઈ નથી
- હડપ્પા, મોહે-જો-દડો, ધોળાવીરા, રાખીગઢી જેવા મોટા શહેરી કેન્દ્રોનો વિકાસ

પરીક્ષા નોંધ:

જ્યારે પણ પરીક્ષામાં 'હડપ્પીય સભ્યતા' કે 'સિંધુ ખીણની સભ્યતા'નો ઉલ્લેખ થાય, ત્યારે સામાન્ય રીતે પરિપક્વ હડપ્પા તબક્કો (ઈ.સ.પૂ. 2600-1900) સમજવો.

3. અંતિમ હડપ્પા તબક્કો (Late Harappan Phase)

ઈ.સ.પૂ. 1900 - 1300 (અથવા 1000)

આ તબક્કામાં હડપ્પીય સભ્યતાનો અવશ્ય અને પતન થયું.

શહેરી કેન્દ્રોનો ધીમે ધીમે અંત આવ્યો.

કબ્રસ્તાન H સંસ્કૃતિ અને જુકર (Jhukar) સંસ્કૃતિ આ તબક્કા સાથે સંકળાયેલી છે.

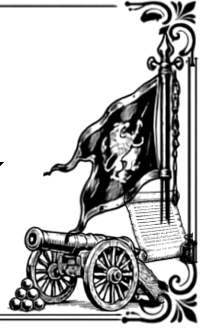
આ સમયગાળામાં વૈદિક સંસ્કૃતિનો ઉદય થવા લાગ્યો.

02

વૈદિક ધર્મ અને સંસ્કૃતિ

પરિચય

૧. વૈદિક સંસ્કૃતિ - સમયગાળો (ઈ.સ.પૂ. 1500 - 500)

૧. સમયગાળાની વ્યાખ્યા

હડપ્પીય સભ્યતાના પતન બાદ ભારતીય ઇતિહાસમાં એક નવા યુગ નો આરંભ થાય છે, જેને 'વૈદિક યુગ' અથવા 'વૈદિક સંસ્કૃતિ' તરીકે

૨. બે મુખ્ય તબક્કાઓ

વૈદિક સંસ્કૃતિને મુખ્યત્વે બે તબક્કાઓમાં વહેંચવામાં આવે છે:

તબક્કો	સમયગાળો (ઈ.સ.પૂ.)	મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ
પ્રારંભિક વૈદિક યુગ (ઋગ્વેદિક યુગ)	1500 - 1000	ઋગ્વેદની રચના; આદિમ સમાજ; મુખ્યત્વે પશુપાલન; સપ્તસિંધુ ક્ષેત્ર
અંતિમ વૈદિક યુગ	1000 - 500	અન્ય ત્રણ વેદોની રચના; વર્ણવ્યવસ્થાનો વિકાસ; ગંગાના મેદાનો તરફ વિસ્તરણ; મહાજનપદોનો ઉદય

પરીક્ષા નોંધ:

વૈદિક યુગનો સમયગાળો ઈ.સ.પૂ. 1500-500 - આ તારીખો પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાય છે.

૩. ઐતિહાસિક સંદર્ભ

૧. પ્રારંભિક વૈદિક યુગ (ઈ.સ.પૂ. 1500-1000):

- આ યુગ અંતિમ હડપ્પા અને ઋગ્વેદના સમયગાળા સાથે સુસંગત છે.
- આ સમયગાળા દરમિયાન ઋગ્વેદની રચના થઈ.
- સમાજ મુખ્યત્વે પશુપાલન પર આધારિત હતો.
- લોકો સપ્તસિંધુ (સિંધુ અને તેની સાત ઉપનદીઓ) ક્ષેત્રમાં રહેતા હતા.

૨. અંતિમ વૈદિક યુગ (ઈ.સ.પૂ. 1000-500):

- અન્ય ત્રણ વેદો - યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ - અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની રચના.
- સમાજ કૃષિપ્રધાન બન્યો.
- વસ્તી ગંગાના મેદાનો તરફ સ્થળાંતરિત થઈ.
- વર્ણવ્યવસ્થાનો વિકાસ થયો.
- મહાજનપદો (16 મહાન રાજ્યો)નો ઉદય થવા લાગ્યો.
- આ સમયગાળાના અંત સુધીમાં બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોનો ઉદય થયો.

ઓળખવામાં આવે છે. 'વૈદિક' શબ્દ 'વેદ' પરથી આવ્યો છે, કારણ કે આ સમયગાળાની સમજ મુખ્યત્વે વૈદિક સાહિત્ય પર આધારિત છે.

વૈદિક યુગનો સમયગાળો આશરે ઈ.સ.પૂ. 1500 થી ઈ.સ.પૂ. 500 સુધીનો માનવામાં આવે છે. આ સમયગાળો ભારતીય ઉપખંડના કાંસ્ય યુગના અંતિમ તબક્કા અને લોહ યુગના પ્રારંભિક તબક્કા વચ્ચેનો છે.

૪. વૈદિક યુગનું ઐતિહાસિક મહત્વ

- ભારતીય સંસ્કૃતિનો પાયો: વૈદિક સંસ્કૃતિએ ભારતીય ધર્મ, દર્શન, સમાજ અને સંસ્કૃતિનો મૂળભૂત પાયો નાખ્યો.
- વેદોની રચના: આ યુગ દરમિયાન ચાર વેદોની રચના થઈ, જે વિશ્વનાં સૌથી પ્રાચીન ધાર્મિક ગ્રંથોમાંના એક છે.
- સામાજિક વ્યવસ્થા: આ યુગમાં વર્ણવ્યવસ્થા અને જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાનો વિકાસ થયો, જેણે આગામી હજારો વર્ષો સુધી ભારતીય સમાજને આકાર આપ્યો.
- ભાષા: આ યુગ દરમિયાન સંસ્કૃત ભાષાનો વિકાસ થયો.

૫. આર્યોનું આગમન - મૂળ સ્થળ (આર્ય સમસ્યા)

1. 'આર્ય સમસ્યા' - પરિચય

આર્ય સમસ્યા' એ ઇતિહાસલેખનની સૌથી વિવાદાસ્પદ અને જટિલ સમસ્યાઓમાંની એક છે. તેમાં ત્રણ મુખ્ય પ્રશ્નો સમાયેલા છે:

1. આર્યો કોણ હતા?
2. તેમનું મૂળ સ્થળ ક્યાં હતું?
3. તેઓ ભારતમાં ક્યારે અને કેવી રીતે આવ્યા?

આ સમસ્યા રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક રીતે સંવેદનશીલ છે, અને તેના પર વિવિધ મંતવ્યો છે.

2. આર્ય આક્રમણ સિદ્ધાંત (Aryan Invasion Theory - AIT)

આ સિદ્ધાંતનો ઉદ્ભવ:

- આ સિદ્ધાંત 19મી સદીના મધ્યભાગમાં ઉદ્ભવ્યો.
- મેક્સ મુલર જેવા પશ્ચિમી વિદ્વાનોએ આ સિદ્ધાંતને લોકપ્રિય બનાવ્યો.
- તે ભાષાશાસ્ત્રીય અને વંશીય આધારો પર આધારિત હતો.

આ સિદ્ધાંતના મુખ્ય મુદ્દાઓ:

મુદ્દો	વિગત
મૂળ સ્થળ	મધ્ય એશિયા / યુરેશિયાના મેદાનો
આગમન	આશરે ઈ.સ.પૂ. 1500ની આસપાસ
માર્ગ	ઉત્તર-પશ્ચિમથી (ઈરાન અને અફઘાનિસ્તાન થઈને)
પ્રકાર	આક્રમણ અને વિજય
સ્વરૂપ	ગૌરવર્ણી આર્યોએ શ્યામવર્ણી સ્થાનિકોને જીત્યા

પુરાવાના આધાર:

- ભાષાશાસ્ત્રીય: સંસ્કૃત અને યુરોપીય ભાષાઓ વચ્ચેની સમાનતા.
- વંશીય: 'આર્ય' અને 'દ્રવિડ' વચ્ચેનો ભેદ.
- સાહિત્યિક: ઋગ્વેદમાં 'દાસ' અને 'દસ્યુ' સાથેના સંઘર્ષનો ઉલ્લેખ.

3. આર્ય સ્થળાંતર સિદ્ધાંત

આજે ઘણા વિદ્વાનો 'આક્રમણ' ને બદલે 'સ્થળાંતર' ની વાત કરે છે.

મુખ્ય મુદ્દાઓ:

- આર્યોનું આગમન શાંતિપૂર્ણ સ્થળાંતર હતું, લશ્કરી આક્રમણ નહીં.
- તેઓ ધીમે ધીમે ઉત્તર-પશ્ચિમથી ભારતમાં આવ્યા.
- આ સ્થળાંતર સદીઓ સુધી ચાલ્યું હતું.
- ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓનો પ્રસાર.

મૂળ સ્થળ વિશેના મંતવ્યો:

મંતવ્ય	સ્થળ	સમર્થકો
મધ્ય એશિયા	કેસ્પિયન સમુદ્રની ઉત્તરે	મોટાભાગના પશ્ચિમી વિદ્વાનો
ઈરાન	ઉત્તર-પશ્ચિમ ઈરાન	કેટલાક તાજેતરના સંશોધનો
ભારત	ભારતીય ઉપખંડ	ઘણા ભારતીય વિદ્વાનો

4. સિદ્ધાંતોનો અસ્વીકાર અને વિવાદ

આક્રમણ સિદ્ધાંતનો અસ્વીકાર:

- આધુનિક પુરાતત્વીય પુરાવા આક્રમણને સમર્થન આપતા નથી.
- આનુવંશિક અભ્યાસો પણ આક્રમણના સિદ્ધાંતને પડકારે છે.
- ઘણા વિદ્વાનો આ સિદ્ધાંતને 'સૌથી ખામીયુક્ત' ગણાવે છે.
- આ સિદ્ધાંત વસાહતી માનસિકતાનું ઉત્પાદન માનવામાં આવે છે.
- સ્વદેશી આર્ય સિદ્ધાંત :
- ઘણા ભારતીય વિદ્વાનો માને છે કે આર્યો ભારતના મૂળ વતની હતા.
- તેઓ વૈદિક સંસ્કૃતિને સ્વદેશી ગણાવે છે.
- તેઓ આર્ય આક્રમણ સિદ્ધાંતના તર્ક અને પદ્ધતિઓને પ્રશ્ન કરે છે.

પરીક્ષા નોંધ:

'આર્ય સમસ્યા' હજુ પણ અનિર્ણિત છે. પરીક્ષામાં તમામ મંતવ્યોનો ઉલ્લેખ કરવો, પરંતુ કોઈ એક નિષ્કર્ષ આપવો નહીં.

5. સપ્ત સિંધુ ક્ષેત્ર

1. પરિચય - સપ્ત સિંધુ

'સપ્ત સિંધુ' એ વૈદિક સંસ્કૃતિનું મૂળ ભૌગોલિક ક્ષેત્ર છે. ઋગ્વેદમાં આ પ્રદેશને 'સપ્ત સિંધુ' (સાત નદીઓનો દેશ) કહેવામાં આવ્યો છે.

2. સાત નદીઓ - ઓળખ

ઋગ્વેદમાં ઉલ્લેખિત સાત નદીઓ:

ક્રમ	સંસ્કૃત નામ	આધુનિક નામ	દિશા
1	સિંધુ	સિંધુ	પશ્ચિમી સીમા
2	વિતસ્તા	ઝેલમ	પંજાબ
3	અસિક્ની	ચિનાબ	પંજાબ
4	પરુષ્ણી	રાવી	પંજાબ
5	વિપાશા	વ્યાસ	પંજાબ
6	શતુદ્રી	સતલજ	પંજાબ
7	સરસ્વતી	ઘગ્ગર-હકરા	પૂર્વી સીમા

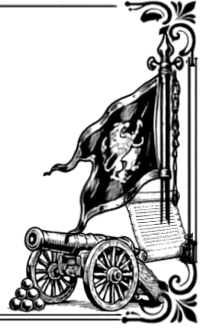
સરસ્વતી નદીને ઋગ્વેદમાં 45 સ્તોત્રોમાં વખાણવામાં આવી છે. તેને 'નદીતમા' (નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ) કહેવામાં આવી છે.

03

જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ

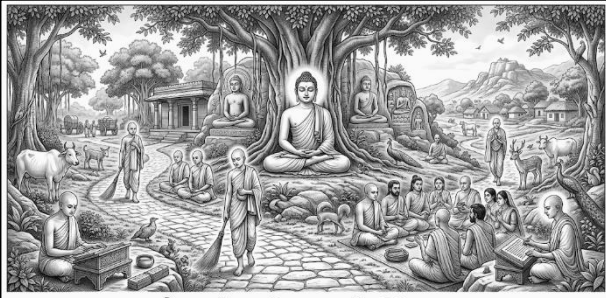

જૈનધર્મ (Jainism)

પરિચય અને ઇતિહાસ

24 તીર્થંકરો - ઋષભદેવ (પ્રથમ) થી મહાવીર (છેલ્લા)

જૈનધર્મ એ ભારતનો એક અત્યંત પ્રાચીન ધર્મ છે. જૈન પરંપરા મુજબ આ ધર્મ સનાતન (શાશ્વત) છે અને સમયના વિવિધ ચક્રોમાં તેના પ્રવર્તકો થયા છે. વર્તમાન સમયચક્ર (અવસર્પિણી) માં 24 તીર્થંકરો થયા છે. 'તીર્થંકર' શબ્દનો અર્થ થાય છે 'તીર્થ' (જન્મ-મરણના સંસારસાગરને પાર કરવાનો માર્ગ) બનાવનાર. તીર્થંકરો એવા મહાપુરુષો છે જેમણે પોતાના જીવનકાળમાં સર્વજ્ઞતા (કેવળજ્ઞાન) પ્રાપ્ત કરી અને મોક્ષનો માર્ગ દર્શાવ્યો.

'જૈનધર્મ - પરિચય અને ઇતિહાસ'

જૈનધર્મના 24 તીર્થંકરો નીચે મુજબ છે :

ક્રમ	તીર્થંકરનું નામ	પ્રતીક	જન્મસ્થળ
1	ઋષભદેવ (આદિનાથ)	વૃષભ (બળદ)	અયોધ્યા
2	અજિતનાથ	હાથી	અયોધ્યા
3	સંભવનાથ	ધોડો	અયોધ્યા
4	અભિનંદનનાથ	વાંદરો	અયોધ્યા
5	સુમતિનાથ	કૌંચ પક્ષી	અયોધ્યા
6	પદ્મપ્રભ	પદ્મ (કમળ)	કૌશાંબી
7	સુપાર્શ્વનાથ	સ્વસ્તિક	કૌશાંબી
8	ચંદ્રપ્રભ	ચંદ્ર	ચંદ્રપુરી
9	સુવિધિનાથ	મગર	કૌશાંબી
10	શીતલનાથ	કલ્પવૃક્ષ	ભદ્રિલપુર
11	શ્રેયાંસનાથ	ગેંડો	સિંહપુરી
12	વાસુપૂજ્ય	ભેંસ	ચંપાપુરી
13	વિમલનાથ	ડુક્કર	કંપાપુરી
14	અનંતનાથ	બાજ	અયોધ્યા

15	ધર્મનાથ	વજ્ર	રત્નપુરી
16	શાંતિનાથ	હરણ	ગજપુરી
17	કુંથુનાથ	બકરો	ગજપુરી
18	અરનાથ	માછલી	ગજપુરી
19	મલ્લિનાથ	કળશ	મિથિલા
20	મુનિસુવ્રત	કાચબો	કૌશાંબી
21	નમિનાથ	નીલકમળ	મિથિલા
22	નેમિનાથ	શંખ	સૌરાષ્ટ્ર (ગુજરાત)
23	પાર્શ્વનાથ	સાપ	વારાણસી
24	મહાવીર (વર્ધમાન)	સિંહ	કુંડગ્રામ (વૈશાલી)

મહત્વપૂર્ણ તથ્યો:

બધા જ તીર્થંકરો ક્ષત્રિય કુળના હતા.

દરેક તીર્થંકર સાથે એક વિશિષ્ટ પ્રતીક સંકળાયેલું છે.

22મા તીર્થંકર નેમિનાથનો સંબંધ સૌરાષ્ટ્ર (ગુજરાત) સાથે હતો.

ઋષભદેવને 'આદિનાથ' પણ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેઓ પ્રથમ તીર્થંકર છે.

પાર્શ્વનાથ એ સૌથી પ્રાચીન તીર્થંકર છે જેને ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ માનવામાં આવે છે.

1. ઋષભદેવ (પ્રથમ તીર્થંકર)

ઋષભદેવને જૈનધર્મના પ્રથમ તીર્થંકર તરીકે માનવામાં આવે છે. તેમને 'આદિનાથ' (મૂળ સ્વામી) પણ કહેવામાં આવે છે. જૈન માન્યતા અનુસાર, ઋષભદેવ સંસ્કૃતિના વિકાસ પહેલાં અસ્તિત્વમાં હતા. તેમણે માનવોને ખેતી, લેખન, અંગકાશિત સહિત 72 કળાઓ અને સ્ત્રીઓને 64 વિદ્યાઓ (માટીકામ, સુથારીકામ, વણાટ વગેરે) શીખવ્યાનું શ્રેય આપવામાં આવે છે.

2. પાર્શ્વનાથ (23મા તીર્થંકર)

પાર્શ્વનાથ જૈનધર્મના 23મા તીર્થંકર હતા. તેમનો જન્મ વારાણસીમાં થયો હતો. તેઓ 22મા તીર્થંકર નેમિનાથના આધ્યાત્મિક ઉત્તરાધિકારી હતા. પાર્શ્વનાથનો જન્મ મહાવીર કરતાં લગભગ 273 વર્ષ પહેલાં થયો હોવાનું માનવામાં આવે છે. ઇતિહાસકારો માને છે કે તેઓ ઈસ પૂર્વે 8મી થી 6ઠ્ઠી સદીની વચ્ચે જીવ્યા હતા.

પાર્શ્વનાથે ચાર મહાવ્રતો (અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ) શીખવ્યાં હતાં. મહાવીરે પાછળથી તેમાં પાંચમું વ્રત 'બ્રહ્મચર્ય' ઉમેર્યું. પાર્શ્વનાથના અનુયાયીઓને 'નિગ્રંથ' કહેવામાં આવતા હતા. તેમનું પ્રતીક સાપ છે.

મહાવીર (ખ્રી.પૂ. 540-468) - 23મા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના અનુયાયી

મહાવીર જૈનધર્મના 24મા અને અંતિમ તીર્થંકર છે. જૈન પરંપરા મુજબ, તેઓ જૈનધર્મના સ્થાપક નથી, પરંતુ 24 તીર્થંકરોમાંના અંતિમ છે. તેમણે અગાઉના તીર્થંકરોના ઉપદેશોને એકીકૃત અને સંહિતાબદ્ધ કર્યા અને જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોને મજબૂત પાયો પૂરો પાડ્યો.

મહાવીર પાર્શ્વનાથના અનુયાયી હતા. પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરના ઉપદેશો વચ્ચેનો મુખ્ય તફાવત એ હતો કે મહાવીરે બ્રહ્મચર્ય (બ્રહ્મચર્ય)ને પાંચમા મહાવ્રત તરીકે ઉમેર્યું, જ્યારે પાર્શ્વનાથે ફક્ત ચાર વ્રતો શીખવ્યાં હતાં.

જન્મ - કુંડગ્રામ (વૈશાલી), નામ - વર્ધમાન

મહાવીરનો જન્મ ઈસ પૂર્વે 540માં વૈશાલી (વર્તમાન બિહાર) નજીક કુંડગ્રામ (ક્ષત્રિયકુંડગ્રામ) ગામમાં થયો હતો. તેમનું બાળપણનું નામ વર્ધમાન હતું.

કુંડગ્રામ આજે બિહાર રાજ્યના વૈશાલી જિલ્લામાં આવેલું છે. તે સમયે વૈશાલી લિચ્છવિ ગણરાજ્યની રાજધાની હતી, જે ભારતના સૌથી પ્રાચીન ગણરાજ્યોમાંનું એક હતું. આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ બંનેનો ઉદભવ થયો.

ક્ષત્રિય કુળ - જ્ઞાતૃક કુળ

મહાવીરનો જન્મ ક્ષત્રિય કુળમાં થયો હતો. તેઓ જ્ઞાતૃક (જ્ઞાતૃ) ક્ષત્રિય કુળના હતા. તેમના પિતા સિદ્ધાર્થ જ્ઞાતૃક ક્ષત્રિય કુળના મુખિયા હતા. માતા ત્રિશલા લિચ્છવિ મુખિયા ચેતકની બહેન હતી.

ચેતકની પુત્રીનો વિવાહ હર્યંક વંશના મગધ નરેશ બિંબિસાર સાથે થયો હતો. આમ, મહાવીરનો મગધના શાસક વંશ સાથે સંબંધ હતો, જેણે તેમના ધર્મપ્રચાર કાર્યમાં મહત્વપૂર્ણ સહાય પૂરી પાડી.

મહાવીરનાં લગ્ન યશોદા સાથે થયાં હતાં અને તેમને અનોજ્જા (અથવા પ્રિયદર્શના) નામની એક પુત્રી હતી.

કૈવલ્ય - 42 વર્ષ, પાવાપુરી ખાતે નિર્વાણ

1. ગૃહત્યાગ અને તપસ્યા

મહાવીરે 30 વર્ષની વયે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યો અને સત્યની શોધમાં સંન્યાસી બન્યા. તેઓ 12 વર્ષ સુધી ભટકતા રહ્યા અને કઠોર તપસ્યા, ઉપવાસ અને ધ્યાનનો અભ્યાસ કર્યો.

2. કેવળજ્ઞાન (કૈવલ્ય) - 42 વર્ષ

42 વર્ષની વયે, મહાવીરે રિજુપાલિકા નદીના કિનારે એક સાલ વૃક્ષ નીચે ધ્યાન દરમિયાન કેવળજ્ઞાન (સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન) પ્રાપ્ત થયું. આ ઘટનાને કૈવલ્ય (અથવા કેવળજ્ઞાન) કહેવામાં આવે છે.

કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા બાદ તેમને અનેક નામોથી ઓળખવામાં આવ્યા:

મહાવીર - મહાન વીર

જિન - વિજેતા (જેમણે રાગ-દ્વેષ પર વિજય મેળવ્યો)

જિતેન્દ્રિય - જેમણે ઇન્દ્રિયોને જીતી

નિગ્રંથ - જે બધા બંધનોથી મુક્ત છે

કેવલી - સર્વજ્ઞ

3. ધર્મપ્રચાર - 30 વર્ષ

કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા બાદ, મહાવીરે 30 વર્ષ સુધી જૈન ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. તેમણે કોશલ, મગધ, મિથિલા, ચંપા વગેરે પ્રદેશોની મુલાકાત લીધી. તેમનો પ્રથમ ઉપદેશ તેમણે પાવા ખાતે આપ્યો.

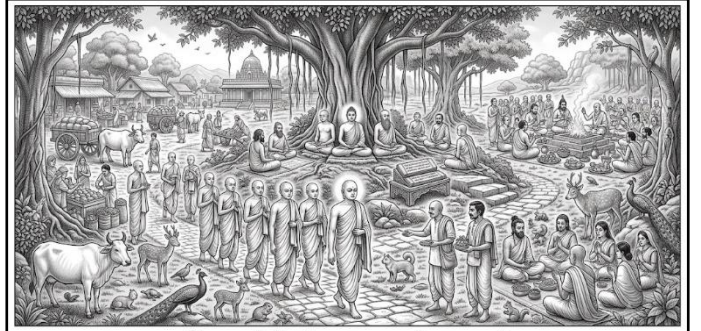
4. નિર્વાણ - 72 વર્ષ, પાવાપુરી

72 વર્ષની વયે, ઈસ પૂર્વે 468માં (કેટલાક સ્ત્રોતો અનુસાર 527 ઈસ પૂર્વે), મહાવીરનું પાવાપુરી (વર્તમાન બિહાર, પટના નજીક) ખાતે નિર્વાણ (મોક્ષ) થયું. તેઓ સિદ્ધ (સંપૂર્ણ મુક્ત આત્મા) બન્યા. જૈન પરંપરા અનુસાર, તેમનું નિર્વાણ દીવાળીના દિવસે થયું હતું.

જૈનધર્મનો ઉદભવ અને કારણો

ઉદભવ

જૈનધર્મ અત્યંત પ્રાચીન ધર્મ છે. કેટલીક પરંપરાઓ અનુસાર, તે વૈદિક ધર્મ જેટલો જ પ્રાચીન છે. જૈનધર્મ 6ઠી સદી ઈસ પૂર્વેમાં મહાવીર દ્વારા પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. જૈનધર્મને ઈસ પૂર્વે લગભગ 700માં શરૂ થયેલો સ્વતંત્ર, બૌદ્ધધર્મ-પૂર્વનો ધર્મ માનવામાં આવે છે.

જૈનધર્મનો ઉદભવ અને કારણો

ઉદભવના કારણો

1. વૈદિક ધર્મની જટિલતા: વૈદિક ધર્મ અત્યંત કર્મકાંડી બની ગયો હતો.
2. બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ: ધાર્મિક વિધિઓમાં બ્રાહ્મણોનું પ્રભુત્વ વધી ગયું હતું.
3. વર્ણવ્યવસ્થાની કઠોરતા: જન્મ આધારિત વર્ણવ્યવસ્થા કઠોર બની ગઈ હતી અને નીચલી જાતિઓ માટે જીવન દુષ્કર હતું.
4. ક્ષત્રિયોનો પ્રતિકાર: બ્રાહ્મણોના વર્ચસ્વ સામે ક્ષત્રિયોનો પ્રતિકાર.
5. ભાષાની સુલભતા: જૈનધર્મના ઉપદેશો પાલી અને પ્રાકૃત ભાષાઓમાં આપવામાં આવ્યા, જે સામાન્ય લોકો માટે સંસ્કૃત કરતાં વધુ સુલભ હતા.
6. બધી જાતિઓ માટે ખુલ્લાશ: જૈનધર્મ બધી જાતિના લોકો માટે ખુલ્લો હતો.
7. નવી કૃષિ અર્થવ્યવસ્થા: લોખંડના સાધનોના ઉપયોગને કારણે ઉત્તર-પૂર્વ ભારતમાં નવી કૃષિ અર્થવ્યવસ્થાનો ફેલાવો.

જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો

ત્રિરત્ન (ત્રણ રત્નો)

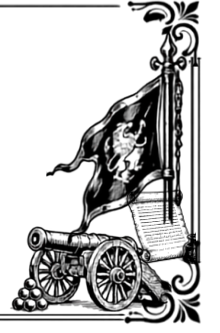
જૈનધર્મ મુજબ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે ત્રણ સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવું જરૂરી છે, જેને ત્રિરત્ન કહેવામાં આવે છે :

1. સમ્યક્ દર્શન (Right Faith) - તીર્થંકરો અને જૈન ધર્મમાં શ્રદ્ધા
2. સમ્યક્ જ્ઞાન (Right Knowledge) - બ્રહ્માંડ અને વાસ્તવિકતાનું યોગ્ય જ્ઞાન
3. સમ્યક્ ચારિત્ર (Right Conduct) - યોગ્ય આચરણ

04

મૌર્યયુગ

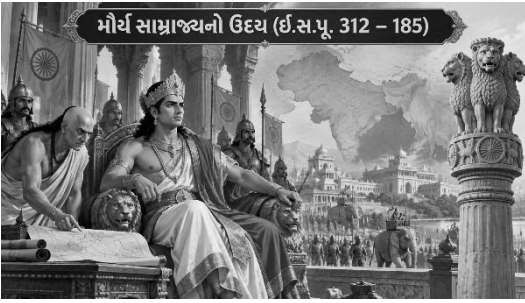
પરિચય

પરીક્ષા નોંધ:

સિકંદરનું આક્રમણ ઈ.સ.પૂ. 326માં થયું. તેનું અવસાન ઈ.સ.પૂ. 323 માં થયું.

1. મૌર્ય સામ્રાજ્યનો ઉદય (ઈ.સ.પૂ. 312 - 185)

1. પરિચય - ભારતનું પ્રથમ ઐતિહાસિક સામ્રાજ્ય

મૌર્ય સામ્રાજ્યનો ઉદય (ઈ.સ.પૂ. 312 - 185)

મૌર્ય સામ્રાજ્ય એ પ્રાચીન ભારતનો પ્રથમ ઐતિહાસિક રાજવંશ છે. તેની સ્થાપના ઈ.સ.પૂ. 322 માં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય દ્વારા કરવામાં આવી હતી. આ સામ્રાજ્યે લગભગ 137 વર્ષ (ઈ.સ.પૂ. 322-185) સુધી શાસન કર્યું.

મૌર્ય સામ્રાજ્ય ભારતીય ઉપખંડના વિશાળતમ સામ્રાજ્યોમાંનું એક હતું. તેના સમયે સમગ્ર ભારતને એક શાસન હેઠળ લાવવામાં આવ્યું હતું.

પરીક્ષા નોંધ:

મૌર્ય સામ્રાજ્યનો સમયગાળો ઈ.સ.પૂ. 322 થી 185 - આ તારીખો પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાય છે.

2. ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ - સિકંદરનું આક્રમણ

ઈ.સ.પૂ. ચોથી સદીમાં ભારત અનેક નાના રાજ્યો અને ગણરાજ્યોમાં વહેંચાયેલું હતું. તેમાં મગધ (પૂર્વ ભારત) સૌથી શક્તિશાળી રાજ્ય હતું.

ઈ.સ.પૂ. 326માં સિકંદર (Alexander the Great)એ ભારત પર આક્રમણ કર્યું. તેણે પંજાબ અને સિંધના વિસ્તારો પર કબજો કર્યો. જોકે, ધનાનંદ (નંદ વંશ)ની વિશાળ સેનાના સમાચાર સાંભળીને સિકંદરના સૈનિકોએ આગળ વધવાનો ઈનકાર કરી દીધો.

સિકંદરનું ઈ.સ.પૂ. 323માં અવસાન થયું. તેના મૃત્યુ પછી, ભારતના વાયવ્ય પ્રદેશોમાં રાજકીય અરાજકતા ફેલાઈ. આ પરિસ્થિતિએ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય માટે સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો સુવર્ણ અવસર ઊભો કર્યો.

પરીક્ષા નોંધ:

નંદ વંશનો શાસનકાળ ઈ.સ.પૂ. ૩૪૫-૩૨૨.

3. મૌર્ય સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયે મૌર્ય સામ્રાજ્ય:

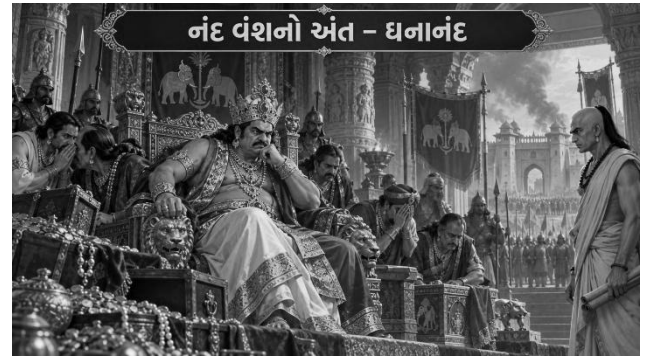
- પૂર્વમાં - બંગાળના ઉપસાગરથી
- પશ્ચિમમાં - અરબી સમુદ્ર સુધી
- વાયવ્યમાં - હિંદુકુશ પર્વતો સુધી
- દક્ષિણમાં - મૈસૂર સુધી

આ સામ્રાજ્યનો કુલ વિસ્તાર આશરે 50,00,000 ચોરસ કિલોમીટર તો. તે ભારતમાં પ્રથમ આટલા મોટા વિસ્તારવાળું સામ્રાજ્ય હતું.

4. મૌર્ય વંશના મુખ્ય શાસકો

ક્રમ	શાસક	રાજ્યકાળ (ઈ.સ.પૂ.)
1	ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય	322 - 297
2	બિંદુસાર	297 - 273
3	અશોક	273 - 232
4	દશરથ મૌર્ય	232 - 224
5	સંપ્રતિ	224 - 215
6	શાલીશુક્લા	215 - 202
7	દેવવર્મન	202 - 195

5. નંદ વંશનો અંત - ધનાનંદ

નંદ વંશનો અંત - ધનાનંદ

1. નંદ વંશ - પરિચય

મૌર્ય સામ્રાજ્યના ઉદય પહેલાં, મગધ પર નંદ વંશનું શાસન હતું. નંદ વંશે ઈ.સ.પૂ. 345 થી 322 સુધી શાસન કર્યું. આ વંશના અંતિમ શાસક ધનાનંદ હતા.

SSSSS

2. ધનાનંદ - શક્તિશાળી પણ અલોકપ્રિય શાસક

ધનાનંદ અત્યંત શક્તિશાળી હતો. તેની પાસે:

120,000 અશ્વારોહી, 12,00,000 પાયદળ

12,000 રથો, 3,000 હાથીઓ

આ વિશાળ સેનાના સમાચાર સિકંદરના સૈનિકોને ભારતમાં આગળ વધવાનો ઈનકાર કરવા મજબૂર કર્યા હતા.

જોકે, ધનાનંદ અલોકપ્રિય શાસક હતો. તેના વહીવટથી લોકોમાં ઘણો અસંતોષ હતો. તે ધર્મડી અને કઠોર હતો. તેણે ચાણક્ય જેવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણનું પણ અપમાન કર્યું હતું.

મહત્વપૂર્ણ: ધનાનંદનું અપમાન એ મૌર્ય સામ્રાજ્યના ઉદયનું સીધું કારણ બન્યું.

3. નંદ વંશનો અંત - ચાણક્યની પ્રતિજ્ઞા

કથા:

- ચાણક્ય તક્ષશિલાથી પાટલિપુત્ર આવ્યા.
- નંદ રાજા (ધનાનંદ)ના દરબારમાં તેમનું અપમાન થયું.
- કોપિત ચાણક્યે 'નંદ વંશનો નાશ' કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.
- તેમણે પાટલિપુત્રમાં તેજસ્વી કિશોર ચંદ્રગુપ્તને જોયો.
- ચાણક્યે ચંદ્રગુપ્તને તક્ષશિલા જઈને રાજનીતિ યુદ્ધકળાની તાલીમ આપી.
- ચંદ્રગુપ્ત અને ચાણક્યે લશ્કર ભેગું કર્યું.
- શરૂઆતમાં તેમને પરાજય મળ્યો.
- સિકંદરના મૃત્યુ બાદ, ચંદ્રગુપ્તે પંજાબ અને સિંધને ગ્રીકોના અંકુશમાંથી મુક્ત કર્યા.
- તેણે હિમાલય પ્રદેશના રાજા પર્વતક સાથે સંધિ કરીને શક્તિશાળી સૈન્ય મેળવ્યું.
- ચાણક્યની સલાહ અનુસાર, ચંદ્રગુપ્તે મગધમાં અરાજકતા ફેલાવી.
- અંતે, ચંદ્રગુપ્તે ધનાનંદને હરાવીને મગધનું રાજ્ય કબજે કર્યું.

પરીક્ષા નોંધ:

ચાણક્યની પ્રતિજ્ઞા - 'નંદ વંશનો નાશ' - આ કથા પરીક્ષામાં પૂછાઈ શકે છે.

4. મહત્વ

નંદ વંશના પતનથી:

- મગધમાં નવા શાસનનો આરંભ થયો
- મૌર્ય સામ્રાજ્યનો પાયો નંબાયો
- ભારતીય ઇતિહાસમાં એકીકૃત સામ્રાજ્યનો યુગ શરૂ થયો

ચાણક્ય (કૌટિલ્ય/વિષ્ણુગુપ્ત) - અર્થશાસ્ત્રના લેખક**1. ચાણક્ય - ત્રણ નામ, એક વ્યક્તિ**

ચાણક્ય એક જ વ્યક્તિના ત્રણ નામોથી ઓળખાય છે:

નામ	કારણ
ચાણક્ય	પિતા 'ચણક'ના નામ ઉપરથી
કૌટિલ્ય	'કુટિલ' (કુટિલ નીતિ) ના ઉપદેશક હોવાથી અથવા કુટલ ગોત્રમાં જન્મ
વિષ્ણુગુપ્ત	તેમનું સાચું નામ

ચાણક્ય બ્રાહ્મણ હતા. તેમણે તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કર્યો હતો.

પરીક્ષા નોંધ:

ચાણક્યના ત્રણ નામો યાદ રાખો - ચાણક્ય, કૌટિલ્ય, વિષ્ણુગુપ્ત.

2. ચાણક્યની ભૂમિકા - ગુરુ અને મુખ્યપ્રધાન

ચાણક્ય મૌર્ય વંશના પ્રથમ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના ગુરુ અને મુખ્યપ્રધાન હતા. તેમણે:

ચાણક્ય (કૌટિલ્ય/વિષ્ણુગુપ્ત) - અર્થશાસ્ત્રના લેખક

- ચંદ્રગુપ્તને રાજા બનવામાં મદદ કરી
- મૌર્ય સામ્રાજ્યની સ્થાપનામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી
- ચંદ્રગુપ્તને તક્ષશિલા લઈ જઈને શસ્ત્રો અને શાસ્ત્રોની તાલીમ આપી

3. અર્થશાસ્ત્ર - રાજનીતિનો અદ્વિતીય ગ્રંથ

અર્થશાસ્ત્ર એ ચાણક્યનો સૌથી પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે. તે રાજ્ય કેમ ચલાવવું તેની વિગતો આપે છે.

ગ્રંથની વિશેષતાઓ:

વિગત	માહિતી
લેખક	કૌટિલ્ય (ચાણક્ય/વિષ્ણુગુપ્ત)
સમય	ઈ.સ.પૂ. ચોથી સદી
વિભાગો	15 પુસ્તકો
વિષય	રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, વહીવટ, યુદ્ધનીતિ

અર્થશાસ્ત્રનું મહત્વ:

- વિશ્વના પ્રાચીન રાજનીતિ ગ્રંથોમાં અગ્રિમ સ્થાન
- આજે પણ સંદર્ભ ગ્રંથ તરીકે ઉપયોગ
- મૌર્ય સામ્રાજ્યની વહીવટી વ્યવસ્થાને સમજવા માટે મુખ્ય સ્ત્રોત
- રાજ્યના સાત અંગો (સપ્તાંગ)નું વર્ણન

4. ચાણક્યની વિદ્વતા

ચાણક્ય રાજનીતિ અને અર્થશાસ્ત્રના વિદ્વાન હતા. તેમણે 'ચાણક્ય નીતિ' પણ લખી, જે જીવનની નીતિઓ અને સૂત્રોનો સંગ્રહ છે.

તેમના મુખ્ય સિદ્ધાંતો:

- 'અર્થ'(સંપત્તિ) અને 'ધર્મ'(નૈતિકતા) નો સમન્વય
- રાજ્યના સાત અંગો: રાજા, મંત્રી, દેશ, દુર્ગ, કોશ, સૈન્ય, મિત્ર
- 'સાધ્યને સિદ્ધ કરવા માટેનો વક્રમાર્ગ' - નૈતિકતાવિહીની નીતિ નહીં

05

ગુપ્તકાલીન ભારત, ગુપ્તયુગ - હર્ષવર્ધનકાલીન સમાજ અને સંસ્કૃતિ

ગુપ્ત સામ્રાજ્ય

પરિચય અને ઉદય

ગુપ્ત વંશનો ઉદય - શ્રી ગુપ્ત (પ્રથમ શાસક)

પરિચય

- ગુપ્ત સામ્રાજ્ય એ પ્રાચીન ભારતનું એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ સામ્રાજ્ય હતું, જેણે ઈસવીસન ચોથી સદીથી છઠ્ઠી સદી સુધી ભારતીય ઉપખંડના મોટાભાગના વિસ્તાર પર શાસન કર્યું. આ સમયગાળાને ભારતનો 'સુવર્ણ યુગ' ગણવામાં આવે છે, કારણ કે આ યુગમાં કલા, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર અને સ્થાપત્યમાં અપૂર્વ પ્રગતિ થઈ.
- ગુપ્ત વંશની સ્થાપના મહારાજા શ્રી ગુપ્ત દ્વારા કરવામાં આવી. તેઓ ગુપ્ત વંશના પ્રથમ જ્ઞાત શાસક હતા. શ્રી ગુપ્તે 'અધિરાજ' અને 'મહારાજ'ની પદવીઓ ધારણ કરી હતી.

શ્રી ગુપ્ત, ગુપ્ત વંશના સ્થાપક

ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ

- મૌર્ય સામ્રાજ્યના પતન બાદ, ભારત લગભગ પાંચ સદીઓ સુધી રાજકીય રીતે વિભાજિત રહ્યું. આ સમયગાળામાં ઉત્તર ભારતમાં કુષાણો અને દક્ષિણમાં સાતવાહનો જેવા વિવિધ શાસકોનું પ્રભુત્વ હતું. આ પશ્ચાદ્ભૂમિમાંથી ગુપ્ત વંશનો ઉદય થયો, જેણે લાંબા સમય પછી ભારતને રાજકીય એકતા આપી.
- ગુપ્ત વંશના સ્થાપક શ્રી ગુપ્તનો શાસનકાળ ઈસવીસન ૩જી સદીના અંત ભાગમાં આશરે ૨૪૦-૨૮૦ની આસપાસ માનવામાં આવે છે. તેઓ ગુપ્ત વંશના પ્રથમ શાસક હતા, પરંતુ તેમના વિશે વધુ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી.
- શ્રી ગુપ્તના અનુગામી તેમના પુત્ર ઘટોત્કચ ગુપ્ત બન્યા. ઘટોત્કચ ગુપ્તે ઈસ ૨૮૦-૩૧૯ સુધી શાસન કર્યું. શ્રી ગુપ્ત અને ઘટોત્કચ ગુપ્ત બંને 'મહારાજ' પદવી ધરાવતા હતા, જે સૂચવે છે કે તે સમયે ગુપ્તો એક નાના સ્થાનિક રાજ્યના શાસકો હતા.

ગુપ્ત નામની ઉત્પત્તિ

- 'ગુપ્ત' શબ્દની ઉત્પત્તિ વિશે ઇતિહાસકારોમાં અલગ-અલગ મતો છે. 'ગુપ્ત' શબ્દનો અર્થ 'રક્ષક' અથવા 'ગુપ્ત' (છુપાયેલ) થાય છે. ગુપ્ત વંશના શાસકો પોતાના નામોના અંતે 'ગુપ્ત' પદ પ્રયોજતા, તેથી આ રાજાઓ 'ગુપ્તો' તરીકે અને તેમનો રાજવંશ 'ગુપ્ત વંશ' તરીકે ઓળખાયો.

શ્રી ગુપ્તનું મહત્વ

- શ્રી ગુપ્ત ગુપ્ત વંશના પ્રથમ શાસક હતા અને તેમણે મગધ પ્રદેશમાં ગુપ્ત શાસનનો પાયો નાખ્યો. જોકે, ગુપ્ત સામ્રાજ્યના વાસ્તવિક સ્થાપક તરીકે ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમને ઓળખવામાં આવે છે. શ્રી ગુપ્તના સમયમાં ગુપ્તોનું રાજ્ય મગધના નાના ભાગ સુધી મર્યાદિત હતું, પરંતુ તેમના વંશજોએ તેને વિશાળ સામ્રાજ્યમાં રૂપાંતરિત કર્યું.

ચંદ્રગુપ્ત I (ઈ.સ. ૩૨૦-૩૩૫) - ગુપ્ત સંવતની શરૂઆત (૩૧૯-૨૦)

પરિચય

- ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમ ગુપ્ત વંશનો પ્રથમ મહત્વપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર શાસક હતો. તે ઘટોત્કચ ગુપ્તના પુત્ર હતા. ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમે ગુપ્તોના નાના રાજ્યને વિશાળ સામ્રાજ્યમાં રૂપાંતરિત કર્યું. તેમના શાસનકાળથી ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો વાસ્તવિક આરંભ થાય છે.

શાસનકાળ

વિગત	માહિતી
શાસનકાળ	આશરે ઈ.સ. ૩૨૦-૩૩૫ (કેટલાક સ્ત્રોતોમાં ૩૨૦-૩૫૦)
રાજ્યાભિષેક	૨૬ ફેબ્રુઆરી ૩૨૦
પૂર્વવર્તી	ઘટોત્કચ ગુપ્ત
ઉત્તરાધિકારી	સમુદ્રગુપ્ત (પુત્ર)

ગુપ્ત સંવત

- ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમની સૌથી મહત્વપૂર્ણ ઉપલબ્ધિ એ 'ગુપ્ત સંવત' ની શરૂઆત છે. આ સંવત ઈસ ૩૧૯-૩૨૦થી શરૂ થાય છે.

ગુપ્ત સંવતની વિશેષતાઓ:

- આ સંવત ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમના રાજ્યારોહણથી શરૂ થયો.
- તે મધ્ય ભારત અને નેપાળમાં તેરમી સદી સુધી ઉપયોગમાં રહ્યો.
- આ સંવતના આધારે જ ગુપ્ત શાસકોની તારીખો નક્કી કરવામાં આવે છે.
- કેટલાક ઇતિહાસકારો માને છે કે આ સંવત ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણ અથવા લગ્નની તારીખ પર આધારિત છે.

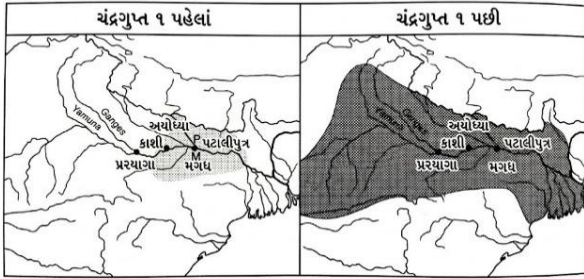
‘મહારાજાધિરાજ’ પદવી

ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમે ‘મહારાજાધિરાજ’ ની પદવી ધારણ કરી. આ પદવી સૂચવે છે કે તેઓ ગુપ્ત વંશના પ્રથમ સમ્રાટ હતા. તેમણે સોનાના સિક્કા પણ પડાવ્યા, જે તેમની સમ્રાટ તરીકેની સ્થિતિ દર્શાવે છે.

વિજય અને સામ્રાજ્ય વિસ્તાર

ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમે ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર અને બંગાળના કેટલાક ભાગો જીતીને ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો વિકાસ કર્યો. તેમના શાસનના અંત સુધીમાં, તેમનું રાજ્ય આશરે આધુનિક પ્રયાગરાજ (અલ્લાહાબાદ), અયોધ્યા અને દક્ષિણ બિહાર સુધી વિસ્તર્યું હતું. આ વિસ્તાર તેમના સમ્રાટ તરીકેની પદવીને ન્યાયી ઠરાવવા માટે પૂરતો હતો.

ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો ઉદય: સરખામણી

લિચ્છવી રાજકુમારી કુમારદેવી સાથે લગ્ન - વૈભવ

પરિચય

ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમનું લિચ્છવી રાજકુમારી કુમારદેવી સાથેનું લગ્ન ગુપ્ત સામ્રાજ્યના ઇતિહાસમાં સૌથી મહત્વપૂર્ણ રાજકીય ઘટના હતી. આ લગ્ને ગુપ્ત સામ્રાજ્યના ઉત્કર્ષનો પાયો નાખ્યો.

લિચ્છવી કુળ

લિચ્છવી એ બિહારના ઉત્તર ભાગમાં વસવાટ કરતી પ્રાચીન અને શક્તિશાળી જાતિ હતી. તેમનું પાટનગર વૈશાલી હતું. લિચ્છવીઓ વજ્ર સંઘની આઠ જાતિઓમાં મુખ્ય હતા. પાલિ સાહિત્યમાં

લિચ્છવીઓને ખૂબ શક્તિશાળી અને સંગઠિત જાતિ તરીકે ઓળખવામાં આવી છે. તેઓ વસિષ્ઠ ગોત્રના ક્ષત્રિય હતા.

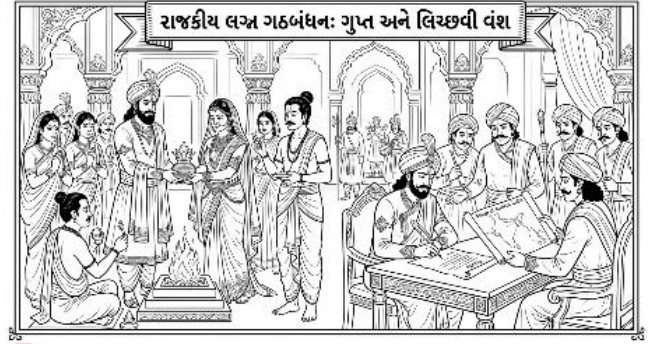
કુમારદેવી

કુમારદેવી વૈશાલીના પ્રાચીન પ્રજાતંત્ર રાજ્ય લિચ્છવી કુળની રાજકુમારી હતી. તે ગુપ્ત સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમની પટ્ટમહિષી હતી અને તેમના પુત્ર સમુદ્રગુપ્તની માતા હતી.

લગ્નનું મહત્વ

1. રાજકીય સશક્તિકરણ:

આ લગ્નએ ગુપ્તોને લિચ્છવીઓની રાજકીય શક્તિ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રદાન કરી. કેટલાક ઇતિહાસકારો માને છે કે ગુપ્તો વૈશ્ય વર્ણના હતા, તેથી લિચ્છવી (ક્ષત્રિય) કન્યા સાથેના લગ્નથી તેમને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા પણ મળી.

2. સામ્રાજ્ય વિસ્તાર:

આ લગ્નથી ગુપ્તોને ઉત્તર બિહાર અને કદાચ નેપાળ સુધીનો પ્રદેશ મળ્યો. લિચ્છવીઓ સાથેના જોડાણથી ગુપ્તોની સ્થિતિ મજબૂત બની.

3. ઐતિહાસિક માન્યતા:

સમુદ્રગુપ્તના અલ્લાહાબાદ પ્રશસ્તિલેખમાં તેમને ‘લિચ્છવીઓનો દૌહિત્ર’ (માતાના પિતૃકુળનો વંશજ) કહેવામાં આવ્યા છે. આ ઉપાધિ લિચ્છવી કુળ સાથેના સંબંધને ગૌરવપૂર્ણ રીતે દર્શાવે છે.

ચંદ્રગુપ્ત-કુમારદેવી સિક્કાઓ

આ લગ્નની ઉજવણીમાં ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમે વિશેષ સોનાના સિક્કા પડાવ્યા. આ સિક્કાઓ નીચે મુજબ છે:

વિશેષતા	વર્ણન
અગ્રભાગ (ઓબ્વર્સ)	રાજા ચંદ્રગુપ્ત અને રાણી કુમારદેવીની ઊભી આકૃતિઓ
રાજાની ક્રિયા	રાણીને કંઈ ભેટ (સંભવત: વીંટી) આપતા
શિલાલેખ	‘ચંદ્રગુપ્ત’ અને ‘શ્રી કુમારદેવી’
પૃષ્ઠભાગ (રિવર્સ)	સિંહવાહિની દેવીની આકૃતિ અને લિચ્છવીઓના નામનિર્દેશ

આ સિક્કાઓ ચંદ્રગુપ્ત અને લિચ્છવીઓ વચ્ચેના ગાઢ સંબંધને દર્શાવે છે.

લગ્નનું વૈભવ અને મહત્વ

આ લગ્ન માત્ર એક વ્યક્તિગત ઘટના ન હતી, પરંતુ તે એક રાજકીય વ્યૂહરચના હતી. આ લગ્ને:

ગુપ્તોને લિચ્છવીઓની લશ્કરી શક્તિ પ્રાપ્ત કરાવી

ગુપ્તોને રાજકીય પ્રતિષ્ઠા આપી

ગુપ્ત સામ્રાજ્યના ઝડપી વિસ્તારનો માર્ગ મોકળો કર્યો

ગુપ્ત વંશને સ્થાનિક રાજ્યથી સામ્રાજ્ય બનાવવાનો પાયો નાખ્યો

લગ્નનો સમય

બ્રિટાનિકા વિશ્વકોશ અનુસાર, આ લગ્ન લગભગ ઈસ 308ની આસપાસ થયું. જોકે, અન્ય સ્ત્રોતોમાં ચંદ્રગુપ્તનો શાસનકાળ 319થી શરૂ થાય છે. ગુપ્ત સંવત (319-320) કદાચ આ લગ્ન અથવા રાજ્યારોહણની ઉજવણીમાં શરૂ કરવામાં આવ્યો.

06

દક્ષિણ ભારતના રાજવંશો

પ્રાથમિકતા : મહત્વપૂર્ણ

દક્ષિણ ભારતના ઇતિહાસમાં પલ્લવ અને ચાલુક્ય રાજવંશોનું સ્થાન તેમની રાજકીય સત્તા ઉપરાંત કલા અને સ્થાપત્યના વિકાસને કારણે પણ મહત્વનું છે. બંને વંશોના શાસકોએ પોતાના પ્રદેશનો વિસ્તાર કર્યો, પડોશી રાજ્યો સાથે યુદ્ધો કર્યા અને મંદિરોના નિર્માણને પ્રોત્સાહન આપ્યું. તેમના સમયમાં પથ્થરમાંથી મંદિર કોતરવાની કળા અને પથ્થરો ગોઠવીને સ્વતંત્ર મંદિર ઊભું કરવાની પદ્ધતિનો વિકાસ થયો.

આ પ્રકરણ સમજવા માટે દક્ષિણ ભારતની ભૂગોળનો પ્રાથમિક ખ્યાલ જરૂરી છે. દ્વીપકલ્પીય ભારતના મધ્ય અને પશ્ચિમ ભાગમાં દખ્ખણનો ઉચ્ચપ્રદેશ આવેલો છે. તેની પૂર્વ તરફ દરિયાકાંઠાનાં મેદાનો છે. ચાલુક્યોનું મુખ્ય સત્તાકેન્દ્ર આજના કર્ણાટક પ્રદેશમાં હતું, જ્યારે પલ્લવોનું મુખ્ય કેન્દ્ર આજના તમિલનાડુના ઉત્તર ભાગમાં હતું. આ પ્રદેશો વચ્ચે રાજકીય સરહદો કાયમી નહોતી. શાસકોના વિજય અને પરાજય સાથે તેમનું નિયંત્રણ બદલાતું રહેતું.

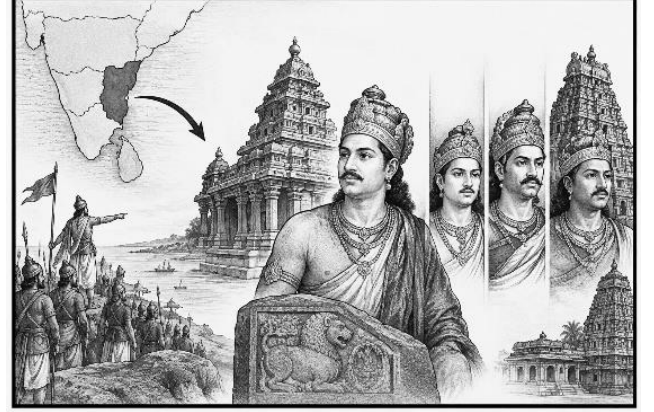
પલ્લવોને સમજવા માટે કાંચી અને મામલ્લપુરમ, જ્યારે ચાલુક્યોને સમજવા માટે બાદામી, એહોળે અને પટ્ટદકલ યાદ રાખવાં ઉપયોગી છે. જોકે આ તમામ સ્થળોની ભૂમિકા એકસરખી નહોતી. કોઈ રાજધાની હતું, કોઈ દરિયાકાંઠાનું કેન્દ્ર, તો કોઈ સ્થાપત્ય અને અભિલેખ માટે જાણીતું હતું.

પલ્લવ વંશ : ઉદય અને શાસકો

પલ્લવ સત્તાનો વિકાસ

પલ્લવો દક્ષિણ ભારતનો એક મહત્વનો રાજવંશ હતો. તેમની સત્તાનો વિકાસ એક જ સમયે કે એક જ શાસકના પ્રયત્નથી થયો નહોતો. પ્રારંભિક પલ્લવો અને પછી વિશાળ પ્રદેશ પર સત્તા ધરાવતા પલ્લવો વચ્ચેનો ભેદ સમજવો જરૂરી છે. કોઈ રાજવંશનો પ્રારંભિક ઉલ્લેખ મળવો અને તે વંશનું શક્તિશાળી રાજ્ય તરીકે ઊભરવું, બંને અલગ બાબતો છે.

પલ્લવ ઇતિહાસમાં કાંચીનું વિશેષ સ્થાન હતું. કાંચી અથવા કાંચીપુરમ તેમનું મુખ્ય રાજકીય કેન્દ્ર હતું. રાજધાની તરીકે અહીંથી રાજ્યનો વહીવટ ચાલતો હતો. ધાર્મિક અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓને કારણે પણ આ નગરનું મહત્વ વધ્યું.

કોઈ રાજધાનીનું મહત્વ માત્ર રાજમહેલ પૂરતું હોતું નથી. ત્યાં અધિકારીઓ, સૈનિકો, વેપારીઓ, કારીગરો અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ એકત્ર થાય છે. આથી રાજકીય કેન્દ્ર સાથે ઉત્પાદન, બજાર અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ પણ વિકસે છે. પલ્લવ રાજ્યના અભ્યાસમાં કાંચીને આ વ્યાપક સંદર્ભમાં સમજવું જોઈએ.

પલ્લવોના ઉદયમાં સિંહવિજયનું નામ આવે છે. તેના પછી મહેન્દ્રવર્મન પ્રથમ અને નરસિંહવર્મન પ્રથમ જેવા શાસકોના સમયમાં પલ્લવ સત્તા તથા કલાપ્રવૃત્તિઓ વિશેષ રીતે આગળ વધી. અહીં લાંબી વંશાવળી કરતાં મુખ્ય શાસકોના યોગદાન અને વચ્ચેના સંબંધને સમજવો.

મહેન્દ્રવર્મન પ્રથમ

મહેન્દ્રવર્મન પ્રથમ પલ્લવ વંશનો કલા અને સ્થાપત્ય સાથે નજીકથી જોડાયેલો શાસક હતો. તેની ઓળખ રાજકીય શાસક તરીકે જેટલી મહત્વની છે, એટલી જ કલાના આશ્રયદાતા તરીકે પણ છે. તેના સમયમાં શિલાકોતર મંદિરોની પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન મળ્યું.

શિલાકોતર મંદિર એટલે કુદરતી ખડક અથવા પર્વતના ભાગને કોતરીને બનાવેલું મંદિર. તેમાં દીવાલો અને છત બનાવવા બહારથી પથ્થરો ગોઠવવામાં આવતા નથી. મૂળ ખડકમાંથી બિનજરૂરી ભાગ દૂર કરીને અંદરની જગ્યા, સ્તંભો અને અંગો તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારના નિર્માણમાં આયોજનની વિશેષ જરૂર પડે છે, કારણ કે કોતરીને દૂર કરેલો ખડક ફરી મૂળ સ્થિતિમાં મૂકી શકાતો નથી.

મહેન્દ્રવર્મન પ્રથમના કલારસનો પરિચય તેની સાથે સંકળાયેલી ઉપાધિઓમાંથી પણ મળે છે. આ ઉપાધિઓ તેના કલા પ્રત્યેના રસને વ્યક્ત કરે છે. જોકે રાજાની ઉપાધિને તેના યોગદાનની એકમાત્ર સાબિતી ગણવાને બદલે સ્થાપત્ય અને અભિલેખ સાથે જોડીને સમજવી જોઈએ.

પલ્લવ કલા : રથો અને શિલ્પો

મહેન્દ્રવર્મન પ્રથમના સમયમાં ચાલુક્ય શાસક પુલકેશી દ્વિતીય સાથે સંઘર્ષ થયો. આથી તેના શાસનના બે પાસાં ધ્યાનમાં રાખવાં પડે છે. એક તરફ કલાપ્રવૃત્તિઓને આશ્રય મળતો હતો, બીજી તરફ રાજ્યને પડોશી શક્તિશાળી રાજવંશ સામે પોતાનું સ્થાન જાળવવું પડતું હતું.

મહેન્દ્રવર્મન પ્રથમને યાદ રાખતી વખતે પલ્લવ વંશ, શિલાકોતર સ્થાપત્ય અને પુલકેશી દ્વિતીય સાથેનો સંઘર્ષ, આ મુદ્દાને જોડવા.

નરસિંહવર્મન પ્રથમ

મહેન્દ્રવર્મન પ્રથમ પછી તેનો પુત્ર નરસિંહવર્મન પ્રથમ પલ્લવ સત્તાનો મહત્વનો શાસક બન્યો. તેના સમયમાં ચાલુક્યો સાથેનો સંઘર્ષ આગળ વધ્યો અને પલ્લવોને વાતાપી પર વિજય મળ્યો.

નરસિંહવર્મન પ્રથમ 'મામલ્લ' તરીકે પણ ઓળખાતો હતો. મામલ્લપુરમ સાથે તેના નામનો સંબંધ છે. અહીં બે અલગ ઓળખ સમજવી જરૂરી છે: નરસિંહવર્મન તેનું નામ છે અને મામલ્લ તેની ઉપાધિ છે. એક જ શાસકના નામ અને ઉપાધિને અલગ વ્યક્તિઓ માની લેવી ભૂલ છે.

તેના શાસનમાં રાજકીય સફળતા અને સ્થાપત્યપ્રવૃત્તિ બંને જોવા મળે છે. વાતાપીનો વિજય તેના સૈન્ય ઇતિહાસ સાથે જોડાયેલો છે, જ્યારે મામલ્લપુરમની કલાપ્રવૃત્તિઓ તેના સાંસ્કૃતિક યોગદાન સાથે જોડાયેલી છે.

નરસિંહવર્મન પ્રથમનો અભ્યાસ કરતાં 'નરસિંહવર્મન દ્વિતીય' સાથે ગૂંચવણ ન થવી જોઈએ. બંને પલ્લવ શાસકો હતા, પરંતુ તેમના સમય અને યોગદાન જુદાં હતાં. રાજવંશોમાં એક જ નામ વારંવાર આવતું હોવાથી ક્રમાંક ઇતિહાસની ઓળખનો અગત્યનો ભાગ છે.

કાંચી અને મામલ્લપુરમનો ભેદ

કાંચી અને મામલ્લપુરમ બંને પલ્લવ ઇતિહાસનાં મહત્વનાં સ્થળો છે, પરંતુ તેમની ઓળખ અલગ છે. કાંચી રાજધાની અને આંતરિક રાજકીય કેન્દ્ર તરીકે જાણીતું હતું. મામલ્લપુરમ દરિયાકાંઠે આવેલું કલા અને સ્થાપત્યનું મહત્વનું કેન્દ્ર હતું.

આ ભેદ યાદ રાખવાથી રાજધાની અને સ્મારકસ્થળ સંબંધિત પ્રશ્નોમાં ગૂંચવણ ઘટે છે. એક વંશનું પ્રસિદ્ધ સ્મારક જે સ્થળે આવેલું હોય તે સ્થળ તેની રાજધાની જ હોય, એવું જરૂરી નથી.

સ્થાપત્ય સમજવાનો આધાર

સ્થાપત્ય એટલે માત્ર સુંદર ઇમારત બનાવવાની કળા નહીં. તેમાં જગ્યાનું આયોજન, બાંધકામની પદ્ધતિ, ભાર સહન કરતી રચના, પ્રવેશવ્યવસ્થા અને ઉપયોગને અનુરૂપ ગોઠવણીનો સમાવેશ થાય છે. મંદિરના અભ્યાસમાં તેની બહારની આકૃતિ ઉપરાંત અંદરની રચના પણ સમજવી પડે છે.

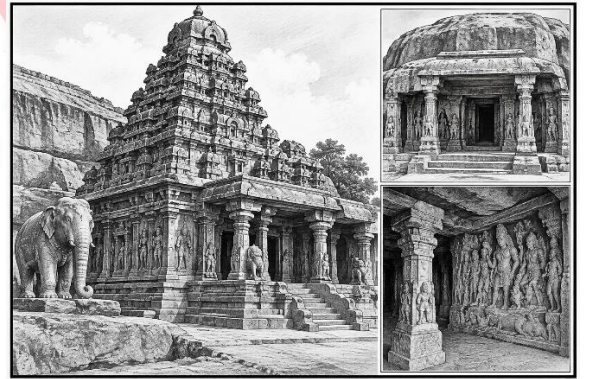
પલ્લવ સ્થાપત્યમાં શિલાકોતર રચનાઓ, એકશિલા મંદિરો અને બાંધકામથી નિર્મિત મંદિરો જોવા મળે છે. આ ત્રણેયને માત્ર 'પથ્થરનું મંદિર' કહી દેવાથી તેમની વચ્ચેનો મહત્વનો ભેદ છૂટી જાય છે.

ખડકમાં અંદરની તરફ કોતરકામ કરીને જગ્યા બનાવવામાં આવે તો તે ગુફા અથવા શિલાકોતર રચના બને છે. એક જ મોટા શિલાખંડને બહારથી કોતરીને મંદિરનો આકાર અપાય તો તે એકશિલા રચના બને છે. અલગ પથ્થરો ગોઠવીને દીવાલ, છત અને અન્ય ભાગો બનાવવામાં આવે તો તે બાંધકામથી નિર્મિત મંદિર કહેવાય.

આ પદ્ધતિઓને સંપૂર્ણપણે અલગ અને એકબીજાને તરત બદલી નાખતી પદ્ધતિઓ તરીકે ન જોવી. સ્થાપત્યનો વિકાસ ઘણી વાર સમાંતર પ્રયોગોથી થાય છે.

રથો : એકશિલા મંદિરો

મામલ્લપુરમના રથો પલ્લવ સ્થાપત્યની જાણીતી રચનાઓ છે. અહીં 'રથ' શબ્દનો અર્થ પૈડાંવાળું વાહન નથી. તે રથ તરીકે ઓળખાતી મંદિરાકાર પથ્થરની રચના માટે વપરાય છે.

એકશિલા રચનામાં કારીગર મૂળ શિલાખંડમાંથી મંદિરનો આકાર બહાર લાવે છે. તે માટે છત, સ્તંભ, પ્રવેશ અને શિલ્પોના સ્થાનનું અગાઉથી આયોજન કરવું પડે છે. મંદિરના ભાગો બહારથી ઉમેરવા કરતાં મૂળ પથ્થરમાંથી જ તૈયાર થાય છે.

મામલ્લપુરમના પ્રસિદ્ધ પાંચ રથો ધર્મરાજ, ભીમ, અર્જુન, દ્રૌપદી અને નકુલ-સહદેવનાં નામોથી ઓળખાય છે. આ નામોને મહાભારતના પાત્રો સાથે સંબંધ છે. પરંતુ રથોનાં પ્રચલિત નામ પરથી તેમનું નિર્માણ પાંડવોએ કર્યું હતું એવો ઐતિહાસિક નિષ્કર્ષ કાઢી શકાય નહીં.

આ રચનાઓ એકસરખી નથી. તેમની ભૂમિયોજના, છતનો આકાર અને ઊંચાઈમાં ભેદ જોવા મળે છે. આથી તેઓ મંદિરના જુદા આકારો અને રચનાત્મક પ્રયોગોને સમજવામાં ઉપયોગી છે.

મુદ્દો	કાંચી	મામલ્લપુરમ
મુખ્ય ઓળખ	પલ્લવોની રાજધાની	દરિયાકાંઠાનું કલા-સ્થાપત્ય કેન્દ્ર
અભ્યાસમાં ઉપયોગ	રાજકીય અને વહીવટી ઇતિહાસ	રથો, મંડપો અને શિલ્પો
નામનો ભેદ	કાંચીપુરમ તરીકે પણ ઓળખાય	મહાબલીપુરમ તરીકે પણ ઓળખાય

રથોનો અભ્યાસ કરતી વખતે ચાર બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી:

૧. રચના એકશિલા છે કે અલગ પથ્થરોથી બનાવેલી છે?

૨. તેની જમીન પરની ગોઠવણી કેવી છે?

૩. છત અને ઉપરનો ભાગ કયા આકારમાં છે?

૪. સ્તંભો અને શિલ્પો કયા ભાગમાં ગોઠવાયેલા છે?

૫. સ્થાપત્ય માત્ર નામોની યાદી નહીં; તેની રચના સમજાય છે.

૬. મંડપો : ખડકમાંથી તૈયાર કરેલી જગ્યા

૭. મંડપ સામાન્ય રીતે સ્તંભોવાળી ઢંકાયેલી જગ્યા અથવા સભાખંડ માટે વપરાતો શબ્દ છે. મામલ્લપુરમના સંદર્ભમાં કેટલાક મંડપો ખડક કોતરીને બનાવેલી ગુફામંદિર રચનાઓ છે.

૮. અહીં શબ્દ અને નિર્માણપદ્ધતિ વચ્ચેનો ભેદ જરૂરી છે. ‘મંડપ’ રચનાના એક અંગનું નામ છે, જ્યારે ‘શિલાકોતર’ તે બનાવવાની પદ્ધતિ જણાવે છે. તેથી દરેક મંડપ શિલાકોતર જ હોય એવું નથી. બાંધકામથી બનેલા મંદિરમાં પણ મંડપ હોઈ શકે છે.

૯. મામલ્લપુરમના મંડપોમાં સ્તંભોવાળો આગળનો ભાગ, અંદરનો ખંડ અને ભીંતો પર શિલ્પરચનાઓ જોવા મળે છે. સ્થાપત્ય અને શિલ્પ અહીં સાથે કામ કરે છે. ખંડની ગોઠવણી ધાર્મિક ઉપયોગ માટે જગ્યા બનાવે છે અને શિલ્પો સંબંધિત કથા કે દેવસ્વરૂપને દર્શવરૂપ આપે છે.

૧૦. વરાહ મંડપ, મહિષાસુરમર્દિની મંડપ અને કૃષ્ણ મંડપ જેવા નામો પલ્લવ કલા સાથે જોડાયેલા છે. તેમનો અભ્યાસ કરતાં માત્ર નામ યાદ રાખવા કરતાં તેમાં રજૂ થયેલો વિષય અને તેનું કલાત્મક સ્વરૂપ સમજવું વધુ ઉપયોગી છે.

૧૧. પૌરાણિક વિષયોનું શિલ્પરૂપ

૧૨. પલ્લવ શિલ્પોમાં ધાર્મિક કથાઓને પથ્થરમાં દર્શવરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. મૂર્તિનો ભાવ, શરીરની સ્થિતિ અને અન્ય પાત્રો સાથેનો સંબંધ મળીને આખી ઘટનાનો અર્થ વ્યક્ત કરે છે.

૧૩. વરાહસ્વરૂપમાં વિષ્ણુની કથા, મહિષાસુરમર્દિની સ્વરૂપમાં દેવીનો સંઘર્ષ અને કૃષ્ણ સાથે જોડાયેલી કથાઓ, આ બધાં વિષયો ધાર્મિક પરંપરાનો ભાગ છે. ઇતિહાસમાં આ શિલ્પો તે સમયના ધાર્મિક વિશ્વાસ અને કલાત્મક અભિવ્યક્તિના પુરાવા છે. શિલ્પમાં દર્શાવેલી કથાને કોઈ ઐતિહાસિક યુદ્ધનો સીધો દસ્તાવેજ માનવો નહીં.

૧૪. શિલ્પકાર ગતિ બતાવવા શરીરને વાળે છે, હાથ-પગની સ્થિતિ બદલે છે અને પાત્રોની નજર ચોક્કસ દિશામાં ગોઠવે છે. આથી સ્થિર પથ્થરમાં પણ ઘટના બની રહી હોય એવો અનુભવ થાય છે. કલા સમજવામાં આ બાબત નામ અને તારીખ જેટલી જ ઉપયોગી છે.

૧૫. ‘ગંગાવતરણ’ અથવા ‘અર્જુનનું તપ’

૧૬. મામલ્લપુરમની વિશાળ શિલ્પરચના ‘ગંગાવતરણ’ અને ‘અર્જુનનું તપ’ એમ બે પ્રચલિત ઓળખ ધરાવે છે. તેની વ્યાખ્યા અંગે વિદ્વાનોના જુદા મત છે. એક અર્થઘટન તેને ગંગાના પૃથ્વી પર અવતરણ સાથે જોડે છે, જ્યારે બીજું અર્જુનની તપસ્યા સાથે જોડે છે. તેથી કોઈ એક ઓળખને નિર્વિવાદ કહીને બીજીને ખોટી ગણવી યોગ્ય નથી.

૧૭. આ ઉદાહરણ ઇતિહાસના અભ્યાસની એક મહત્વની બાબત સમજાવે છે. કોઈ શિલ્પનું અસ્તિત્વ અને તેનું દેખાતું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ પુરાવા છે; પરંતુ તેમાં દર્શાવેલી કથાનું અર્થઘટન અલગ પ્રશ્ન છે. પુરાવા અને તેના અર્થ વચ્ચે ભેદ રાખવાથી ઇતિહાસ વધુ ચોક્કસાઈથી સમજાય છે.

૧૮. ઉત્કીર્ણ શિલ્પમાં આકૃતિ પથ્થરની પૃષ્ઠભૂમિ સાથે જોડાયેલી રહે છે. સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર મૂર્તિને ચારેબાજુથી જોઈ શકાય છે, જ્યારે ઉત્કીર્ણ શિલ્પ મુખ્યત્વે સપાટીમાંથી બહાર આવતું હોય છે. મામલ્લપુરમની આ રચના સમજતાં આ રચનાત્મક ભેદ ધ્યાનમાં રાખવો.

૧૯. સમુદ્રકાંઠાનું મંદિર

૨૦. મામલ્લપુરમનું સમુદ્રકાંઠાનું મંદિર પલ્લવ સ્થાપત્યનું જાણીતું ઉદાહરણ છે. તેને અંગ્રેજીમાં ‘શોર ટેમ્પલ’ કહેવામાં આવે છે. રથો સાથે તેની સરખામણી કરતાં મુખ્ય ભેદ નિર્માણપદ્ધતિનો છે: રથો એકશિલા રચનાઓ છે, જ્યારે આ મંદિર બાંધકામથી નિર્મિત છે.

૨૧. તેનું નિર્માણ સામાન્ય રીતે નરસિંહવર્મન દ્વિતીય, એટલે કે રાજસિંહના સમય સાથે જોડવામાં આવે છે. આથી નરસિંહવર્મન પ્રથમના ‘મામલ્લ’ નામને આધારે મામલ્લપુરમની દરેક રચના તેના જ સમયમાં બની હતી એવું માનવું નહીં.

૨૨. એક જ સ્થળે અલગ શાસકોના સમયમાં બાંધકામ થઈ શકે છે. જૂની રચનામાં નવા ભાગો ઉમેરાઈ શકે છે અને મંદિરનું સ્વરૂપ સમય જતાં બદલાઈ શકે છે. સ્મારકને સમજતી વખતે આ વિકાસક્રમ ધ્યાનમાં લેવો જરૂરી છે.

૨૩. મંદિરનાં મુખ્ય અંગો

૨૪. મંદિર સ્થાપત્યના અભ્યાસમાં કેટલાક શબ્દો વારંવાર આવે છે. તેમનો અર્થ સ્પષ્ટ હોય તો નવા સ્મારકનું વર્ણન પણ સરળતાથી સમજી શકાય.

શબ્દ	સરળ અર્થ
ગર્ભગૃહ	મુખ્ય દેવપ્રતિમા અથવા ઉપાસ્ય સ્વરૂપનું સ્થાન
મંડપ	મંદિર સાથે જોડાયેલો સ્તંભોવાળો ખંડ
વિમાન	દક્ષિણ ભારતીય મંદિરના ગર્ભગૃહ ઉપર ઊઠતી મુખ્ય રચના
ગોપુરમ	મંદિરપરિસરના પ્રવેશદ્વાર ઉપરની ઊંચી રચના
પ્રદક્ષિણાપથ	ઉપાસ્ય સ્થાનની આસપાસ ફરવા માટેનો માર્ગ
દ્વારપાલ	પ્રવેશ પાસે દર્શાવેલી રક્ષક આકૃતિ
એકશિલા	એક જ શિલાખંડમાંથી બનાવેલું
ઉત્કીર્ણ શિલ્પ	પૃષ્ઠભૂમિ સાથે જોડાયેલું કોતરેલું શિલ્પ

૨૫. વિમાન અને ગોપુરમ એક જ અંગ નથી. પ્રથમ ગર્ભગૃહ સાથે જોડાયેલું છે અને બીજું પ્રવેશદ્વાર સાથે. મંદિરમાં કઈ રચના વધુ ઊંચી છે તેના આધારે જ તેનું નામ નક્કી ન કરવું; તેનું સ્થાન અને કાર્ય જોવું.

૨૬. પલ્લવકાળનાં મંદિરોને પાછળના સમયનાં વિશાળ દક્ષિણ ભારતીય મંદિરપરિસરો સાથે સંપૂર્ણપણે સરખાં ન માનવાં. સ્થાપત્યનાં અંગો અને તેમનું પ્રમાણ લાંબા સમય દરમિયાન બદલાતાં ગયાં.

07

દિલ્હી સલ્તનત

પ્રાથમિકતા : અતિ મહત્વપૂર્ણ

દિલ્હીને મુખ્ય સત્તાકેન્દ્ર બનાવીને શાસન કરનારા સુલતાનોનો ઈ.સ. 1206થી 1526 સુધીનો સમયગાળો દિલ્હી સલ્તનત તરીકે ઓળખાય છે. આ સમય દરમિયાન પાંચ રાજવંશોએ અનુક્રમે સત્તા સંભાળી. તેમનો પ્રદેશવિસ્તાર, વહીવટ અને પ્રજાજીવન ઉપરનો પ્રભાવ એકસરખો નહોતો. કેટલાક સુલતાનોના સમયમાં સત્તા મુખ્યત્વે દિલ્હી અને ઉત્તર ભારત સુધી મર્યાદિત રહી, જ્યારે કેટલાકના સમયમાં દખ્ખણ અને દક્ષિણ ભારત સુધી સૈન્ય અભિયાનો થયાં.

સલ્તનતની સ્થાપના પહેલાં ઉત્તર ભારતમાં રાજપૂત રાજ્યો અને અન્ય પ્રાદેશિક સત્તાઓ હતી. મુહમ્મદ ઘોરીના અભિયાનોએ આ રાજકીય પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર કર્યો. ઈ.સ. 1192ના તરાઈના બીજા યુદ્ધમાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનો પરાજય થયા પછી ઉત્તર ભારતમાં ઘોરીના સેનાપતિઓનો પ્રભાવ વધ્યો. જોકે દિલ્હી સલ્તનતની શરૂઆતનું વર્ષ ઈ.સ. 1206 ગણાય છે, જ્યારે ઘોરીના મૃત્યુ પછી કુતુબુદ્દીન ઐબકે સ્વતંત્ર સત્તાનો પાયો નાખ્યો.

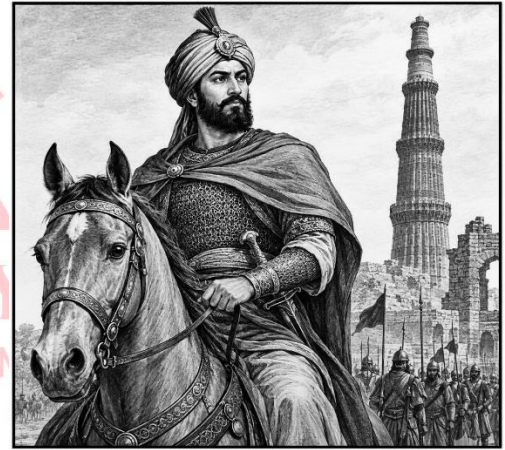
આ સમયગાળાને સમજવા માટે રાજવંશોના ક્રમ ઉપરાંત ત્રણ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે: સુલતાન અને અમીરો વચ્ચેનો સંબંધ, સૈન્ય માટે આવકની વ્યવસ્થા અને પ્રદેશ નિયંત્રણ જાળવવાના પ્રયત્નો.

દિલ્હી સલ્તનતના પાંચ રાજવંશો

આથી ‘ગુલામ વંશ’ નામનો અર્થ તેના બધા શાસકો ગુલામ હતા એવો નથી. વંશના કેટલાક પ્રારંભિક શાસકોની પૃષ્ઠભૂમિ પરથી આ નામ પ્રચલિત બન્યું. તેમના વંશજોની સ્થિતિ જુદી હોઈ શકતી હતી.

કુતુબુદ્દીન ઐબક : 1206-1210

કુતુબુદ્દીન ઐબક મુહમ્મદ ઘોરીનો વિશ્વાસુ સેનાપતિ હતો. ઘોરીના ભારતીય વિજયોને સંભાળવામાં તેની મહત્ત્વની ભૂમિકા હતી. ઈ.સ. 1206માં ઘોરીના મૃત્યુ પછી ઐબકે પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી.

ઐબકને દિલ્હી સલ્તનતનો સ્થાપક ગણવામાં આવે છે. જોકે તેની સત્તા સ્થાપિત થઈ એટલે સમગ્ર ઉત્તર ભારત તરત જ એકસરખા વહીવટ હેઠળ આવી ગયું હતું એવું નહોતું. ઘોરીના અન્ય સેનાપતિઓ તથા પ્રાદેશિક શક્તિઓ સાથેના સંબંધો અને સ્પર્ધા ચાલુ હતાં.

ઐબકની ઉદારતાને કારણે તે ‘લાખબક્ષ’, એટલે કે ઉદાર દાન આપનાર તરીકે ઓળખાતો. તેના સમયમાં દિલ્હીનું કુવ્વત-ઉલ-ઈસ્લામ મસ્જિદસંકુલ અને અજમેરનું અઢાઈ દિન કા ઝોંપડા જેવી સ્થાપત્યપ્રવૃત્તિઓ સાથે તેનું નામ જોડાય છે.

કુતુબ મિનારનું બાંધકામ ઐબકના સમયમાં શરૂ થયું. પરંતુ સમગ્ર મિનાર તેણે પૂર્ણ કરાવ્યો નહોતો. તેના અનુગામીઓએ તેમાં વધારો અને સમારકામ કરાવ્યાં.

ઈ.સ. 1210માં લાહોરમાં ચૌગાન, એટલે કે ઘોડા ઉપર રમાતી પોલો જેવી રમત રમતાં ઘોડા પરથી પડવાથી તેનું મૃત્યુ થયું.

ઈલ્તુતમિશ : 1211-1236

ઐબક પછીની અસ્થિરતા દૂર કરીને ઈલ્તુતમિશે સલ્તનતને મજબૂત બનાવી. તેથી ઐબકને સ્થાપક અને ઈલ્તુતમિશને સલ્તનતનો દૃઢ સંગઠક ગણવામાં આવે છે.

રાજવંશ	શાસનકાળ	મુખ્ય શાસકો
મામલૂક	1206-1290	ઐબક, ઈલ્તુતમિશ, રઝિયા, બલબન
ખિલજી વંશ	1290-1320	જલાલુદ્દીન ખિલજી, અલાઉદ્દીન ખિલજી
તુઘલક વંશ	1320-1414	ગ્યાસુદ્દીન, મુહમ્મદ બિન તુઘલક, ફિરોઝશાહ
સૈયદ વંશ	1414-1451	ખિઝરખાન અને તેના અનુગામીઓ
લોદી વંશ	1451-1526	બહલોલ, સિકંદર અને ઈબ્રાહિમ લોદી

મામલૂક અથવા ગુલામ વંશ

‘મામલૂક’ શબ્દનો અર્થ

‘મામલૂક’ શબ્દનો સંબંધ ગુલામ તરીકે ખરીદાયેલા અને પછી સૈન્ય તથા વહીવટી તાલીમ પામેલા વ્યક્તિઓ સાથે છે. મધ્યકાલીન ઈસ્લામી રાજ્યોમાં આવા વ્યક્તિઓ વિશ્વાસુ સેનાપતિ, અધિકારી અને ક્યારેક સ્વતંત્ર શાસક પણ બનતા.

ઇલ્તુતમિશ ઐબકનો જમાઈ હતો અને અગાઉ બદાયૂનો અધિકારી રહી ચૂક્યો હતો. સત્તા મેળવ્યા પછી તેને આંતરિક વિરોધ તથા ધોરીની રાજકીય વારસદારીનો દાવો કરતા અન્ય સત્તાધારીઓનો સામનો કરવો પડ્યો.

તેણે તાજઉદ્દીન યિલદિઝ અને નાસિરુદ્દીન કુબાયા જેવા પ્રતિસ્પર્ધીઓ સામે પોતાની સ્થિતિ મજબૂત કરી. આ સફળતાઓથી દિલ્હીકેન્દ્રિત સત્તાને અલગ ઓળખ મળી.

ઇલ્તુતમિશે દિલ્હીને મુખ્ય રાજકીય કેન્દ્ર બનાવ્યું. તેણે ઇસ્તાવ્યવસ્થાને ગોઠવી, આવક અને સૈન્યસેવા વચ્ચેનો સંબંધ મજબૂત કર્યો તથા વિશ્વાસુ તુર્ક અમીરોનું જૂથ ઊભું કર્યું. આ જૂથ 'તુર્કાન-ઇ-ચહલગાની' અથવા 'ચાલીસા' તરીકે જાણીતું છે.

ચહલગાનીને આધુનિક ચૂંટાયેલી મંત્રીપરિષદ માનવી નહીં. તે પ્રભાવશાળી અમીરોનું જૂથ હતું. શરૂઆતમાં શાસકને સહાયરૂપ બનેલું આ જૂથ પછી ગાદીના પ્રશ્નોમાં હસ્તક્ષેપ કરતું બન્યું.

ચલણ અને રાજકીય માન્યતા

ઇલ્તુતમિશ સાથે ચાંદીનો ટંકા અને તાંબાનો જીતલ જોડાય છે. પ્રમાણિત ચલણથી આવકની ગણતરી, પગાર અને વેપારને અનુકૂળતા મળે છે. રાજાના નામે સિક્કા બહાર પાડવા તેની સર્વોપરિતાનું પ્રતીક પણ હતું.

ઈ.સ. 1229માં તેને અબ્બાસી ખલીફાની માન્યતા મળી. આ માન્યતાએ તેની રાજકીય પ્રતિષ્ઠા વધારી. પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે ખલીફા દિલ્હીનો રોજિંદો વહીવટ ચલાવતો હતો. ધાર્મિક-રાજકીય માન્યતા અને વાસ્તવિક વહીવટી નિયંત્રણ અલગ બાબતો છે.

ઇલ્તુતમિશના સમયમાં મંગોલ શક્તિ મધ્ય એશિયામાં ઝડપથી વધી રહી હતી. તેણે મંગોલો સાથે અનાવશ્યક સીધી અથડામણ ટાળવા સાવચેતીપૂર્વકની નીતિ અપનાવી.

રઝિયા સુલતાન : 1236-1240

રઝિયા ઇલ્તુતમિશની પુત્રી હતી. ઇલ્તુતમિશે તેની વહીવટી યોગ્યતા ઓળખીને તેને ઉત્તરાધિકારી તરીકે પસંદ કરી હતી. જોકે તેના મૃત્યુ પછી તરત રઝિયા ગાદીએ આવી નહોતી. થોડા સમય માટે રુક્નુદ્દીન ફિરોઝ સત્તા ઉપર આવ્યો; ત્યારબાદ રઝિયા સુલતાન બની.

રઝિયાએ પોતે શાસક તરીકે સક્રિય જવાબદારી સંભાળી. તે માત્ર રાજપરિવારના પુરુષ સભ્યના નામે શાસન કરતી પ્રતિનિધિ નહોતી. તેણે અમીરોની અતિશય સત્તાને નિયંત્રિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

તેના વિરોધ પાછળ અનેક કારણો હતાં. એક સ્ત્રીને સર્વોચ્ચ શાસક તરીકે સ્વીકારવામાં અમીરોના એક વર્ગને વાંધો હતો. સાથે હોદ્દા, પ્રભાવ અને રાજકીય નિયંત્રણ અંગે પણ સ્પર્ધા હતી.

જમાલુદ્દીન યાકૂતને મહત્વનો હોદ્દો આપવાથી તુર્ક અમીરોનો અસંતોષ વધ્યો. તેની અને રઝિયાની વચ્ચેના સંબંધ વિશેના લોકપ્રચલિત વર્ણનોને ચકાસણી વિના ઐતિહાસિક હકીકત ગણવી નહીં.

વિદ્રોહો અને રાજકીય અથડામણોને કારણે રઝિયાનું શાસન ટૂંકું રહ્યું. ઈ.સ. 1240માં તેનો અંત આવ્યો. તેનું મહત્વ દિલ્હી સલ્તનતની એકમાત્ર સત્તારૂઢ મહિલા સુલતાન તરીકે છે.

બલબન : 1266-1287

બલબન ગાદીએ આવતાં પહેલાં નાસિરુદ્દીન મહમૂદના સમયમાં શક્તિશાળી નાયબ હતો. પછી તે પોતે સુલતાન બન્યો.

બલબનનો મુખ્ય હેતુ સુલતાનની સત્તા અને ગાદીની પ્રતિષ્ઠા મજબૂત કરવાનો હતો. અમીરોની ગાદી ઉપરની પકડ ઘટાડવી અને પ્રજામાં રાજસત્તાનો ભય તથા માન ઊભું કરવું તેની નીતિનો આધાર હતો.

તેના કઠોર દમનને સામાન્ય રીતે 'લોહી અને લોખંડની નીતિ' કહેવામાં આવે છે. વિદ્રોહીઓ, લૂંટારુઓ અને રાજ્યવિરોધી પ્રવૃત્તિઓ સામે તેણે સખત કાર્યવાહી કરી.

મેવાત અને દિલ્હી આસપાસના માર્ગોની સુરક્ષા ઉપર તેણે ધ્યાન આપ્યું. માર્ગો અસુરક્ષિત હોય તો વેપાર, આવક અને સૈન્યની અવરજવર મુશ્કેલ બને છે. આથી કાયદો અને વ્યવસ્થા તેના શાસનનું મહત્વનું અંગ હતું.

રાજસત્તા અને દરબારી શિસ્ત

બલબને રાજાને સામાન્ય માણસથી ઊંચું સ્થાન આપતી દરબારી રીતો અપનાવી. સિજદા અને પાયબોસ જેવી વિધિઓ સુલતાન પ્રત્યે આદર દર્શાવવા સાથે જોડાયેલી હતી. સિજદા એટલે નમન કરવાની વિધિ અને પાયબોસનો શાબ્દિક અર્થ પગ ચુંબન કરવું થાય છે.

દરબારમાં શિસ્ત, ઔપચારિકતા અને રાજાની ગૌરવપૂર્ણ છબી ઉપર ભાર મૂકાયો. આ રીતોનો હેતુ અમીરોને યાદ કરાવવાનો હતો કે સર્વોચ્ચ સત્તા સુલતાનની છે.

બલબને ગુપ્તચર વ્યવસ્થા મજબૂત કરી અને મંગોલ આક્રમણો સામે ઉત્તર-પશ્ચિમ સરહદનું રક્ષણ કર્યું. દીવાન-ઇ-અર્ઝ લશ્કરી વિભાગ હતો; તેને ગુપ્તચર વિભાગ કહેવું ખોટું છે. ગુપ્તચર અને સમાચારવ્યવસ્થાનો સંબંધ બરીદ અધિકારીઓ સાથે હતો.

ખિલજી વંશ

જલાલુદ્દીન ખિલજી અને વંશની સ્થાપના

ઈ.સ. 1290માં જલાલુદ્દીન ફિરોઝ ખિલજીએ ખિલજી વંશની સ્થાપના કરી. આ પરિવર્તનથી પ્રારંભિક તુર્ક અમીરોના મર્યાદિત જૂથની સત્તાપકડ નબળી પડી અને સત્તામાં નવા વર્ગોને સ્થાન મળ્યું.

જલાલુદ્દીન પછી તેનો ભત્રીજો અને જમાઈ અલાઉદ્દીન સત્તા ઉપર આવ્યો. ઈ.સ. 1296માં જલાલુદ્દીનની હત્યા કરીને અલાઉદ્દીને ગાદી મેળવી.

અલાઉદ્દીન ખિલજી : 1296-1316

અલાઉદ્દીનના સમયમાં સલ્તનતનું સૈન્યબળ વધ્યું, પ્રદેશવિસ્તાર થયો અને આવક તથા બજાર ઉપર રાજ્યનું નિયંત્રણ મજબૂત બન્યું.

08

વિજયનગર સામ્રાજ્ય અને મરાઠા સામ્રાજ્ય

પ્રાથમિકતા : અતિ મહત્વપૂર્ણ

મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન ભારતના ઇતિહાસમાં વિજયનગર અને મરાઠા સત્તાનું વિશેષ સ્થાન છે. વિજયનગર સામ્રાજ્યે દક્ષિણ ભારતમાં રાજકીય સંગઠન, કૃષિ, વેપાર, સાહિત્ય અને મંદિર સ્થાપત્યને પ્રોત્સાહન આપ્યું. મરાઠા સત્તાએ દક્ષિણના પ્રાદેશિક રાજ્યમાંથી વિકસીને અઢારમી સદીના ભારતની રાજનીતિમાં વ્યાપક પ્રભાવ સ્થાપ્યો.

આ બંને સત્તાઓ જુદા સમય અને પરિસ્થિતિમાં ઊભી થઈ હતી. વિજયનગરની સ્થાપના ચૌદમી સદીમાં થઈ, જ્યારે શિવાજીના નેતૃત્વ હેઠળ મરાઠા રાજ્યનો વિકાસ સત્તરમી સદીમાં થયો. તેમની વચ્ચે સીધી રાજવંશીય સાતત્યની કડી નહોતી. તેમ છતાં કિલ્લાઓનું મહત્વ, સ્થાનિક સરદારોની ભૂમિકા, ખેતીમાંથી મળતી આવક અને વેપારમાર્ગો પર નિયંત્રણ જેવા મુદ્દા બંનેના અભ્યાસમાં ઉપયોગી છે.

વિજયનગરનો ઇતિહાસ સમજવા હરિહર-બુક્કારાય, કૃષ્ણદેવરાય, તાલીકોટાનું યુદ્ધ અને અમરનાયક પદ્ધતિ મુખ્ય છે. મરાઠા ઇતિહાસમાં શિવાજીનું સ્વરાજ્ય, અષ્ટપ્રધાન, મુઘલો સામેનો સંઘર્ષ, પેશ્વાઓનો ઉદય, પાણીપતનું ત્રીજું યુદ્ધ અને અંગ્રેજ-મરાઠા યુદ્ધો કેન્દ્રસ્થાને છે.

વિજયનગરના ચાર રાજવંશો

વિજયનગરમાં અનુક્રમે ચાર મુખ્ય વંશોનું શાસન રહ્યું.

રાજવંશ	મુખ્ય ઓળખ
સંગમ વંશ	હરિહર અને બુક્કારાય દ્વારા સ્થાપના; દેવરાય દ્વિતીય જેવા શક્તિશાળી શાસકો
સાલુવ વંશ	સાલુવ નરસિંહ સાથે સંકળાયેલો સત્તાપરિવર્તનનો તબક્કો
તુલુવ વંશ	કૃષ્ણદેવરાયનો વંશ; સામ્રાજ્યની શક્તિ અને સાંસ્કૃતિક વિકાસનો ઉચ્ચ તબક્કો
અરવિડુ વંશ	તાલીકોટા પછી અન્ય કેન્દ્રોથી વિજયનગરની સત્તા ચાલુ રાખનાર વંશ

વંશક્રમ: સંગમ → સાલુવ → તુલુવ → અરવિડુ.

અહીં સ્થાપક વંશ અને પ્રસિદ્ધ શાસકનો વંશ અલગ છે. હરિહર અને બુક્કારાય સંગમ વંશના હતા, જ્યારે કૃષ્ણદેવરાય તુલુવ વંશના હતા.

બહમની રાજ્ય અને દક્ષિણની સલ્તનતો સાથે સંબંધો

વિજયનગરની ઉત્તરે બહમની રાજ્ય હતું. બંને વચ્ચે ખાસ કરીને કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રા નદીઓ વચ્ચેના રાયચૂર દોઆબ માટે સંઘર્ષ થતો.

દોઆબ એટલે બે નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ. રાયચૂર દોઆબ ફળદ્રુપ જમીન અને વ્યૂહાત્મક સ્થાનને કારણે મહત્વપૂર્ણ હતો. તેના પર નિયંત્રણથી ખેતીની આવક, કિલ્લાઓ અને માર્ગો પર પ્રભાવ મેળવી શકાતો.

બહમની રાજ્યના વિઘટન પછી બીજાપુર, અહમદનગર, ગોલકુંડા, બિદર અને બરાર જેવી સલ્તનતો ઊભી થઈ. વિજયનગરના સંબંધો આ રાજ્યો સાથે સમયાંતરે બદલાતા રહ્યા. ક્યારેક યુદ્ધ થતું, તો ક્યારેક સંધિ કે સહકાર થતો.

આ સંઘર્ષોને માત્ર ધર્મના આધારે સમજવાથી પ્રદેશ, આવક, વેપાર અને સત્તાસંતુલનની ભૂમિકા છૂટી જાય છે. શાસકો પોતાના રાજકીય હિત પ્રમાણે સંબંધો ગોઠવતા હતા.

વિજયનગર સામ્રાજ્ય

હરિહર અને બુક્કારાય

ઈ.સ. 1336માં હરિહર અને બુક્કારાય નામના બે ભાઈઓએ વિજયનગર સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી. તેઓ સંગમ વંશ સાથે સંબંધિત હતા. ‘સંગમ’ને ‘સાંગમ’ તરીકે પણ લખવામાં આવે છે.

સામ્રાજ્યની રાજધાની વિજયનગર તુંગભદ્રા નદીના કિનારે આવેલી હતી. તેના અવશેષો આજના કર્ણાટકના હમ્પી વિસ્તારમાં જોવા મળે છે. નદી, પથ્થરાળ ટેકરીઓ અને કુદરતી અવરોધોને કારણે આ સ્થળ સંરક્ષણની દૃષ્ટિએ અનુકૂળ હતું.

ચૌદમી સદીમાં દક્ષિણ ભારતમાં જૂની રાજસત્તાઓ નબળી પડી રહી હતી. દિલ્હી સલ્તનતનાં દક્ષિણ અભિયાનો અને પ્રાદેશિક સત્તાઓ વચ્ચેના સંઘર્ષે રાજકીય અસ્થિરતા ઊભી કરી હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં વિજયનગર એક નવી શક્તિ તરીકે વિકસ્યું.

સ્થાપનાની પરંપરામાં વિદ્યારણ્યનું નામ પણ જોડાયેલું છે. જોકે સામ્રાજ્યના ઉદયને માત્ર કોઈ એક ધાર્મિક વ્યક્તિની પ્રેરણાથી સમજવાને બદલે તે સમયની રાજકીય, લશ્કરી અને આર્થિક પરિસ્થિતિ સાથે જોડીને સમજવું જોઈએ.

કૃષ્ણદેવરાય : વિજયો અને સાહિત્ય

શાસનકાળ અને વ્યક્તિત્વ

કૃષ્ણદેવરાયે ઈ.સ. 1509થી 1529 સુધી શાસન કર્યું. તેઓ તુલુવ વંશના સૌથી પ્રસિદ્ધ શાસક હતા.

તેમણે લશ્કરી અભિયાનો દ્વારા રાજ્યની સીમાઓ મજબૂત કરી અને આંતરિક વહીવટમાં પણ રસ લીધો. તેમના સમયમાં ખેતી, સિંચાઈ, વેપાર, નગરજીવન અને સાહિત્યને પ્રોત્સાહન મળ્યું.

તેમની સફળતાનો આધાર માત્ર વિજયોમાં નહોતો. યુદ્ધ માટે જરૂરી આવક, અશ્વદળ, સરદારોનું સહકાર અને કિલ્લાઓની સુરક્ષા જાળવવી પણ આવશ્યક હતી. આથી કૃષ્ણદેવરાયને વિજેતા અને વહીવટકર્તા બંને રૂપે સમજવા જોઈએ.

ઓરિસ્સાના ગજપતિઓ સામે અભિયાનો

વિજયનગરની પૂર્વોત્તર દિશામાં ઓરિસ્સાના ગજપતિ શાસકોનો પ્રભાવ હતો. આંધ્ર પ્રદેશના ભાગો અને કિલ્લાઓને લઈને બંને સત્તાઓ વચ્ચે સ્પર્ધા હતી.

કૃષ્ણદેવરાયે ગજપતિ પ્રતાપરુદ્ર સામે અભિયાનો ચલાવ્યાં. ઉદયગિરિ અને કોંડવિડુ જેવા કિલ્લાઓ પર નિયંત્રણ મેળવવાથી આંધ્ર પ્રદેશમાં વિજયનગરનું સ્થાન મજબૂત બન્યું.

આ વિજયોનો અર્થ સમગ્ર આજના ઓડિશાને કાયમી રીતે સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દેવાનો નથી. મુખ્ય પરિણામ ગજપતિઓના દક્ષિણ તરફના પ્રભાવમાં ઘટાડો અને વિવાદિત પ્રદેશોમાં વિજયનગરની સત્તાનો વિસ્તાર હતું.

રાયચૂર અને બીજાપુર સામે વિજય

ઈ.સ. 1520નું રાયચૂરનું યુદ્ધ કૃષ્ણદેવરાયની પ્રસિદ્ધ લશ્કરી સિદ્ધિઓમાં ગણાય છે. તેમણે બીજાપુરના ઈસ્માઈલ આદિલશાહને હરાવી રાયચૂરના કિલ્લા પર કબજો મેળવ્યો.

કિલ્લો જીતવા માટે મેદાનમાં શત્રુને હરાવવો પૂરતો નહોતો. ઘેરાબંધી, પુરવઠો, તોપો અને સૈનિકોનું સંકલન પણ જરૂરી હતું. રાયચૂરનો વિજય આ પ્રકારની લશ્કરી ક્ષમતાનું ઉદાહરણ છે.

કૃષ્ણદેવરાયના વિસ્તરણમાં રાયચૂર પ્રદેશ, ઓરિસ્સાના શાસકો સામેની સફળતા અને ઈ.સ. 1520માં બીજાપુરને આપેલા પરાજયને વિશેષ સ્થાન આપે છે.

ગોલકુંડા સંબંધિત સ્પષ્ટતા

કૃષ્ણદેવરાયના સમયમાં તેલંગાણા અને આંધ્રના પ્રદેશોને લઈને ગોલકુંડાની સત્તા સાથે પણ સ્પર્ધા હતી. પરંતુ ‘ગોલકુંડાનો વિજય’ને સમગ્ર ગોલકુંડા રાજ્યના અંત અથવા સંપૂર્ણ વિલીનીકરણ તરીકે યાદ રાખવું યોગ્ય નથી.

અભ્યાસ માટે કૃષ્ણદેવરાયના ઓરિસ્સા સામેના અભિયાનો અને રાયચૂર-બીજાપુરના વિજયને મુખ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ. ગોલકુંડાનું મુઘલ સામ્રાજ્યમાં વિલીનીકરણ ઘણું પાછળથી, ઔરંગઝેબના સમયમાં ઈ.સ. 1687માં થયું હતું.

સાહિત્યનો આશ્રય

કૃષ્ણદેવરાય પોતે સાહિત્યકાર હતા. તેમની પ્રસિદ્ધ તેલુગુ કૃતિ ‘આમુક્તમાલ્યદા’ છે.

આ કૃતિમાં ભક્તિપ્રધાન કથાવસ્તુ સાથે રાજધર્મ અને શાસન અંગેના વિચારો પણ મળે છે. કૃષ્ણદેવરાયના સમયમાં તેલુગુ સાહિત્યનો વિશેષ વિકાસ થયો, પરંતુ તેમનો આશ્રય એક જ ભાષા સુધી મર્યાદિત નહોતો. સંસ્કૃત અને દક્ષિણની અન્ય ભાષાઓના વિદ્વાનોને પણ પ્રોત્સાહન મળ્યું.

અષ્ટદિગ્ગજ

કૃષ્ણદેવરાયના દરબાર સાથે જોડાયેલા આઠ પ્રસિદ્ધ તેલુગુ કવિઓને પરંપરાગત રીતે અષ્ટદિગ્ગજ કહેવામાં આવે છે.

પ્રચલિત યાદીમાં નીચેના નામો આવે છે:

કવિ	ઓળખ
અલ્લસાની પેદન	તેલુગુ પ્રબંધ સાહિત્યના અગ્રણી કવિ
નંદિ તિમ્મન	કૃષ્ણદેવરાયના આશ્રિત કવિ
માદય્યગારી મલ્લન	પ્રબંધ કાવ્યપરંપરા સાથે સંકળાયેલા
ધૂર્જટિ	શૈવ ભક્તિપ્રધાન સાહિત્ય માટે જાણીતા
અય્યલરાજુ રામભદ્રુડુ	તેલુગુ કવિ
પિંગળી સૂરન	તેલુગુ સાહિત્યના જાણીતા સર્જક
રામરાજભૂષણુડુ	પ્રબંધ સાહિત્ય સાથે સંકળાયેલા કવિ
તેનાલી રામકૃષ્ણ	કવિ; લોકપ્રચલિત વિનોદકથાઓમાં પણ પ્રસિદ્ધ

આ યાદી સાહિત્યિક પરંપરામાં પ્રચલિત છે. આઠેય કવિઓ એક જ સમયે એકસરખી સત્તાવાર દરબારી સંસ્થાના સભ્ય હતા એવો નિશ્ચિત અર્થ કાઢવો નહીં. પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ અષ્ટદિગ્ગજ, કૃષ્ણદેવરાય અને તેલુગુ સાહિત્યનો સંબંધ સૌથી અગત્યનો છે.

તેનાલી રામકૃષ્ણ વિશેની લોકકથાઓ અને તેમના ઐતિહાસિક સાહિત્યકાર તરીકેના સ્થાન વચ્ચે પણ તફાવત રાખવો જોઈએ.

તાલીકોટાનું યુદ્ધ અને વિજયનગરનો અવરોધ

કૃષ્ણદેવરાય પછીની સ્થિતિ

કૃષ્ણદેવરાય પછી રાજગાદી અને વાસ્તવિક સત્તાને લઈને આંતરિક સ્પર્ધા વધી. અચ્યુતદેવરાય અને ત્યારબાદ સદાશિવરાયના સમયમાં દરબારી જૂથો અને શક્તિશાળી સરદારોનો પ્રભાવ વધ્યો.

સદાશિવરાયના સમયમાં અલિય રામરાય વાસ્તવિક સત્તાનું મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યા. તેમણે દક્ષિણની સલ્તનતો વચ્ચેના મતભેદોનો લાભ લઈને વિજયનગરનું પ્રભુત્વ જાળવવાનો પ્રયાસ કર્યો.

શરૂઆતમાં આ નીતિથી લાભ થયો, પરંતુ પછી અનેક સલ્તનતો વિજયનગર સામે એકત્ર થઈ.

તાલીકોટાનું યુદ્ધ, ઈ.સ. 1565

ઈ.સ. 1565માં તાલીકોટાનું યુદ્ધ થયું. તે રાક્ષસી-તાંગડીના યુદ્ધ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

વિજયનગર તરફથી રામરાયે નેતૃત્વ કર્યું. તેમની સામે દક્ષિણની સલ્તનતોનું સંયુક્ત લશ્કર હતું. તેમાં બીજાપુર, અહમદનગર અને ગોલકુંડા મુખ્ય હતાં.

યુદ્ધમાં વિજયનગરનો પરાજય થયો અને રામરાય માર્યા ગયા. વિજયી સૈન્યે રાજધાનીમાં ભારે લૂંટ અને વિનાશ કર્યો. આ ઘટનાથી સામ્રાજ્ય ના મુખ્ય રાજકીય અને આર્થિક કેન્દ્રને ગંભીર આઘાત પહોંચ્યો.

09

મુઘલ સામ્રાજ્ય

- ઈ.સ. 1526થી 1707 અને ત્યારબાદ
- પ્રાથમિકતા : અતિ મહત્વપૂર્ણ
- ઈ.સ. 1526માં પાણીપતના પ્રથમ યુદ્ધમાં બાબરે ઈબ્રાહિમ લોદીને હરાવી ઉત્તર ભારતમાં મુઘલ સત્તાનો પાયો નાખ્યો. આ વિજયથી દિલ્હી સલ્તનતનો અંત આવ્યો, પરંતુ મુઘલ સામ્રાજ્યનું વિશાળ અને સ્થિર સ્વરૂપ એક જ યુદ્ધથી તૈયાર થયું નહોતું. હુમાયૂંના સમયમાં મુઘલોને સત્તા ગુમાવવી પડી. ત્યારબાદ અકબરે વિજય, સમાધાન અને વહીવટી સંગઠન દ્વારા સામ્રાજ્યને મજબૂત બનાવ્યું.
- જહાંગીર અને શાહજહાંના સમયમાં આ વ્યવસ્થા આગળ વધી. ઔરંગઝેબના સમયમાં સામ્રાજ્યનો ભૌગોલિક વિસ્તાર મોટો થયો, પરંતુ સાથે લાંબા યુદ્ધો, વધતો ખર્ચ અને પ્રાદેશિક વિરોધ જેવા પડકારો પણ ગંભીર બન્યા.
- ઈ.સ. 1707માં ઔરંગઝેબના મૃત્યુ સાથે મુઘલ વંશનો અંત આવ્યો નહોતો. ત્યારબાદ પણ મુઘલ બાદશાહો રહ્યા. જોકે તેમની વાસ્તવિક સત્તા ધીમે ધીમે ઘટતી ગઈ. અંતિમ મુઘલ બાદશાહ બહાદુરશાહ ઝફર હતો.
- મુઘલ ઇતિહાસ સમજવા માટે રાજાઓની યાદી ઉપરાંત જમીનમહેસૂલ, અધિકારીઓની નિમણૂક, પ્રાદેશિક સત્તાઓ સાથેના સંબંધો અને સાંસ્કૃતિક આશ્રયની વ્યવસ્થા સમજવી જરૂરી છે.
- મુખ્ય શાસકોનો સમયક્રમ

મુઘલ સામ્રાજ્ય અને શાસક કાળ

શાસક અથવા સત્તા	સમયગાળો
બાબર	1526-1530
હુમાયૂંનું પ્રથમ શાસન	1530-1540
સૂર સત્તાનો સમય	1540-1555
હુમાયૂંનું પુનઃસ્થાપિત શાસન	1555-1556
અકબર	1556-1605
જહાંગીર	1605-1627
શાહજહાં	1628-1658
ઔરંગઝેબ	1658-1707
ઉત્તરકાલીન મુઘલો	1707 પછી

અહીં સૂર વંશનું શાસન મુઘલ વંશનો ભાગ નથી. તે મુઘલ સત્તા વચ્ચેનો અફઘાન શાસનકાળ છે.

બાબર : મુઘલ સત્તાની સ્થાપના

- મધ્ય એશિયાથી ભારત સુધી
- બાબરનું પૂરું નામ ઝહીરુદ્દીન મુહમ્મદ બાબર હતું. તે પિતૃપક્ષે તૈમૂર અને માતૃપક્ષે ચંગીઝખાનના વંશ સાથે સંબંધિત હતો. તેની પ્રારંભિક રાજકીય પ્રવૃત્તિ મધ્ય એશિયાના ફરગણા અને સમરકંદ સાથે જોડાયેલી હતી.
- મધ્ય એશિયામાં સત્તા ટકાવવાની મુશ્કેલીઓ પછી બાબરે કાબુલને પોતાનું કેન્દ્ર બનાવ્યું. ત્યાંથી તેણે ભારત તરફ અભિયાનો કર્યા. પંજાબની રાજકીય સ્થિતિ, લોદી અમીરોનો અસંતોષ અને ઉત્તર ભારતની સંપત્તિ તેના ભારતીય અભિયાનોની પૃષ્ઠભૂમિમાં હતાં.

- દૌલતખાન લોદી અને આલમખાન જેવા વિરોધીઓએ બાબરનો સંપર્ક કર્યો હતો. પરંતુ બાબર માત્ર તેમના આમંત્રણથી આવ્યો હતો એવું કહેવું અધૂરું છે. તેની પોતાની રાજ્યવિસ્તારની મહત્વાકાંક્ષા પણ હતી.
- પાણીપતનું પ્રથમ યુદ્ધ : 21 એપ્રિલ 1526

- પાણીપતના પ્રથમ યુદ્ધમાં બાબર અને દિલ્હીનો સુલતાન ઈબ્રાહિમ લોદી સામસામે હતા. બાબરની સેના સંખ્યામાં નાની હતી, પરંતુ તેની ગોઠવણી, નેતૃત્વ અને તોપખાનાનો ઉપયોગ અસરકારક રહ્યો.
- બાબરે ગાઝાને જોડીને રક્ષણાત્મક ગોઠવણી કરી. આ ગોઠવણી પાછળ થી તોપો અને બંદૂકધારીઓ હુમલો કરી શકતા. તેણે પાંખોના દળો દ્વારા વિરોધીને ઘેરવાની તુલુધમા પદ્ધતિનો પણ ઉપયોગ કર્યો.
- ઈબ્રાહિમ લોદી યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. બાબરે દિલ્હી અને આગ્રા ઉપર સત્તા મેળવી. આ વિજય મુઘલ શાસનની શરૂઆતનો આધાર બન્યો.
- આ યુદ્ધ ભારતમાં તોપનો સર્વપ્રથમ ઉપયોગ હતો એવું કહેવું યોગ્ય નથી. બાબરની વિશેષતા તોપખાનાને અસરકારક સૈન્યગોઠવણી સાથે જોડવામાં હતી.
- ખાનવાનું યુદ્ધ : 1527

- પાણીપત પછી બાબરને રાજપૂત સંઘનો સામનો કરવો પડ્યો. મેવાડના રાણા સાંગા આ સંઘના મુખ્ય નેતા હતા. ઈ.સ. 1527માં ખાનવા પાસે યુદ્ધ થયું.
- આ યુદ્ધમાં બાબરનો વિજય થયો. પરિણામે ઉત્તર ભારતમાં તેની સત્તા ને પડકારતી એક મોટી શક્તિ પરાજિત થઈ. પાણીપતે દિલ્હી મેળવવા નો માર્ગ આપ્યો હતો, જ્યારે ખાનવાએ તે સત્તાને ટકાવવામાં મદદ કરી.
- ખાનવાના યુદ્ધને માત્ર બે ધાર્મિક સમુદાયો વચ્ચેનો સંઘર્ષ ગણવો યોગ્ય નથી. બંને પક્ષોની રાજકીય મહત્વાકાંક્ષા અને જોડાણો મહત્વનાં હતાં. રાણા સાંગાના પક્ષમાં હસનખાન મેવાતી જેવા નેતાઓ પણ હતા.
- ચંદેરી અને ઘાઘરા

- ઈ.સ. 1528માં બાબરે ચંદેરીમાં મેદિનીરાયને હરાવ્યો. ત્યારબાદ ઈ.સ. 1529ના ઘાઘરાના અભિયાનથી પૂર્વ તરફની અફઘાન શક્તિ સામે પોતાની સ્થિતિ મજબૂત કરી.

યુદ્ધ	વર્ષ	મુખ્ય વિરોધી અથવા સંદર્ભ
પાણીપતનું પ્રથમ યુદ્ધ	1526	ઈબ્રાહિમ લોદી
ખાનવા	1527	રાણા સાંગાના નેતૃત્વવાળો સંઘ
ચંદેરી	1528	મેદિનીરાય
ઘાઘરા	1529	પૂર્વની અફઘાન શક્તિ અને બંગાળસંબંધિત સંઘર્ષ

- બાબરનું ઐતિહાસિક સ્થાન
- બાબર મુખ્યત્વે સૈન્યવિજય અને સત્તાની સ્થાપના માટે જાણીતો છે. તેને અકબર જેવી લાંબી વહીવટી ગોઠવણી માટે સમય મળ્યો નહોતો.
- તે લેખક અને પ્રકૃતિપ્રેમી પણ હતો. તેની આત્મકથા બાબરનામા, જેને તુલુક-ઈ-બાબરી પણ કહે છે, મૂળ ચગતાઈ તુર્કી ભાષામાં લખાઈ હતી. તેને મૂળ ફારસી ગ્રંથ કહેવું ખોટું છે; પછી તેનો ફારસી અનુવાદ થયો.
- તેના વર્ણનોમાંથી પ્રદેશો, છોડ, પ્રાણીઓ, લોકો અને રાજકીય જીવન અંગે માહિતી મળે છે. જોકે આત્મકથા પણ લેખકની પોતાની દૃષ્ટિથી લખાય છે.

હુમાયૂં અને શેરશાહ સૂરી

- હુમાયૂં : સત્તાના પડકારો
- બાબર પછી ઈ.સ. 1530માં હુમાયૂં ગાદીએ આવ્યો. તેને સ્થિર સામ્રાજ્યનો તૈયાર વારસો મળ્યો નહોતો. અફઘાન શક્તિ, ગુજરાત ના બહાદુરશાહ અને પોતાના ભાઈઓ સાથેના સંબંધો જેવા પડકારો હતા.
- હુમાયૂંને ગુજરાત અને માળવામાં સફળતા મળી, પરંતુ તે સફળતાને કાયમી વહીવટી નિયંત્રણમાં ફેરવવામાં મુશ્કેલી પડી. બીજી તરફ બિહાર અને બંગાળમાં શેરખાનની શક્તિ વધી રહી હતી.
- ચૌસા અને કન્નોજના પરાજય
- ઈ.સ. 1539માં ચૌસાના યુદ્ધમાં શેરખાને હુમાયૂંને હરાવ્યો. ત્યારબાદ તેણે શેરશાહ તરીકે પોતાની સત્તાનો દાવો મજબૂત કર્યો.
- ઈ.સ. 1540માં કન્નોજ, જેને બિલગ્રામનું યુદ્ધ પણ કહેવામાં આવે છે, ત્યાં હુમાયૂં ફરી પરાજિત થયો. પરિણામે તેને ઉત્તર ભારતની સત્તા છોડવી પડી.

યુદ્ધ	વર્ષ	પરિણામ
ચૌસા	1539	હુમાયૂંનો પરાજય
કન્નોજ અથવા બિલગ્રામ	1540	મુઘલ સત્તા ગુમાવી; સૂર શાસન સ્થાપિત થયું

- નિર્વાસન અને પુનઃસ્થાપન
- હુમાયૂંએ લાંબો સમય ભારતની બહાર અને સરહદી પ્રદેશોમાં પસાર કર્યો. ઈરાનના સફવી શાસક શાહ તહમાસ્પની મદદથી તેણે પોતાની સ્થિતિ સુધારી.
- સૂર વંશમાં આંતરિક વિખવાદ વધ્યા પછી હુમાયૂંને પાછા આવવાની તક મળી. ઈ.સ. 1555માં તેણે દિલ્હી અને આગ્રા ઉપર ફરી મુઘલ સત્તા સ્થાપી.
- ઈ.સ. 1556માં દિલ્હીમાં પુસ્તકાલયની સીડીઓ પરથી પડવાથી તેનું મૃત્યુ થયું. તેની બહેન ગુલબદન બેગમે હુમાયૂંનામા લખ્યું. આ ગ્રંથમાં રાજપરિવારના જીવન અને સંબંધોની માહિતી મળે છે.
- શેરશાહ સૂરી : 1540-1545
- શેરશાહનું મૂળ નામ ફરીદખાન હતું. તે અફઘાન સૂર વંશનો હતો. તેના શાસનનો સમય ટૂંકો હતો, છતાં વહીવટી સુધારાઓને કારણે તેનું મહત્વ વિશેષ છે.

10

ભારતમાં યુરોપિયનોનું આગમન

પરિચય

ભારત સાથે યુરોપિયન સંપર્ક - મસાલાનો વેપાર

1. પૃષ્ઠભૂમિ - ભારત અને યુરોપ વચ્ચે પ્રાચીન સંપર્ક

ભારત અને યુરોપ વચ્ચેનો સંપર્ક પ્રાચીનકાળથી અસ્તિત્વમાં હતો. ભારતની સમૃદ્ધિથી આકર્ષાઈને અનેક પ્રજાઓ ભારતમાં આવતી રહી છે. પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમન સમયથી ભારતીય મસાલા, રેશમ, મલમલ જેવી ચીજવસ્તુઓ યુરોપમાં મોકલવામાં આવતી હતી.

2. મસાલાનો વેપાર - યુરોપની જરૂરિયાત

મસાલાનો વેપાર એ યુરોપિયનોના ભારત આગમનનું સૌથી મોટું કારણ હતું. યુરોપમાં ભારતના મરી-મસાલા, રેશમી કાપડ, મલમલ વગેરેની ભારે માંગ હતી.

યુરોપમાં મસાલાની માંગના કારણો:

કારણ	વિગત
ખોરાકની સાચવણી	મસાલાઓ ખોરાકને લાંબા સમય સુધી સાચવી રાખતા
સ્વાદ	યુરોપીય ભોજનને સ્વાદિષ્ટ બનાવવા માટે
ઔષધીય ઉપયોગ	મસાલાઓનો ઉપયોગ દવાઓમાં થતો
પ્રતિષ્ઠા	મસાલાઓ યુરોપમાં મોંઘા અને પ્રતિષ્ઠાની નિશાની ગણાતા

મુખ્ય મસાલાઓ:

કાળા મરી (Black Pepper)

તજ (Cinnamon)

લવિંગ (Cloves)

જાયફળ (Nutmeg)

આદુ (Ginger)

3. વેપાર માર્ગોમાં ફેરફાર - મોટો વળાંક

ઈ.સ. 1453માં ઓટોમન ટર્કોએ કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ (વર્તમાન ઇસ્ટાંબુલ) પર કબજો કર્યો. આ ઘટનાએ યુરોપ અને ભારત વચ્ચેના પરંપરાગત સ્થળમાર્ગી વેપારને બંધ કરી દીધો.

પરિણામો:

યુરોપિયન દેશોએ મસાલાઓ માટે નવા દરિયાઈ માર્ગો શોધવા માટે અભિયાનો શરૂ કર્યા

પોર્ટુગીઝોએ આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડાથી દરિયાઈ માર્ગ શોધવાનો નિર્ણય કર્યો

ધાર્મિક ઉત્સાહ અને રાષ્ટ્રીય ગૌરવ પણ આ અભિયાનો પાછળના કારણો હતા.

પરીક્ષા નોંધ:

ઓટોમન ટર્કોએ કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ (ઈ.સ.1453) પર કબજો કર્યો, જેણે યુરોપ-ભારત વેપાર માર્ગ બંધ કરી દીધો. આ ઘટનાએ દરિયાઈ માર્ગોની શોધને વેગ આપ્યો.

4. સમયક્રમ - યુરોપિયન સંશોધન અભિયાનો

વર્ષ	ઘટના	મહત્વ
1488	બર્થોલોમ્યુ ડાયસ - કેપ ઓફ ગુડ હોપની શોધ	આફ્રિકાનો દક્ષિણ છેડો શોધાયો
1492	કોલંબસ - અમેરિકાની શોધ (ભારત જવા નીકળ્યો હતો)	આકસ્મિક રીતે અમેરિકા પહોંચ્યો
1498	વાસ્કો ડી ગામા - કાલિકટ (ભારત) પહોંચ્યો	યુરોપ-ભારતનો દરિયાઈ માર્ગ શોધાયો

1498 - વાસ્કો ડી ગામાનું કાલિકટ (કેરળ) આગમન

1. પોર્ટુગીઝ સંશોધન - પૃષ્ઠભૂમિ

પોર્ટુગીઝ સમ્રાટે દરિયાઈ માર્ગોની શોધ માટે અનેક અભિયાનો મોકલ્યા. 1488માં બર્થોલોમ્યુ ડાયસે આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડા 'કેપ ઓફ ગુડ હોપ'ની શોધ કરી. આ શોધે ભારત જવા માટેનો દરિયાઈ માર્ગ શક્ય બનાવ્યો. ત્યારબાદ વાસ્કો ડી ગામાને આ માર્ગે ભારત પહોંચવાનું અભિયાન સોંપવામાં આવ્યું.

2. વાસ્કો ડી ગામા - પ્રવાસ

વાસ્કો ડી ગામા (1460-1524) પોર્ટુગીઝ સંશોધક હતા. તેમણે લિસ્બન, પોર્ટુગલથી 8 જુલાઈ 1497ના રોજ પોતાની સફર શરૂ કરી.

પ્રવાસની મુખ્ય ઘટનાઓ:

તારીખ/સમય	ઘટના
8 જુલાઈ 1497	લિસ્બનથી પ્રયાણ
નવેમ્બર 1497	કેપ ઓફ ગુડ હોપ ઓળંગ્યો
એપ્રિલ 1498	મોમ્બાસા (પૂર્વ આફ્રિકા) પહોંચ્યો
20 મે 1498	કાલિકટ (કેરળ, ભારત) પહોંચ્યો

પરીક્ષા નોંધ:

વાસ્કો ડી ગામા 20 મે 1498ના રોજ કાલિકટ (વર્તમાન કોઝીકોડ, કેરળ) ખાતે પહોંચ્યા. તે યુરોપથી ભારત આવનાર પ્રથમ વ્યક્તિ હતા.

3. માર્ગદર્શન - ગુજરાતી ખલાસીની મદદ

વાસ્કો ડી ગામાએ પૂર્વ આફ્રિકાના માલિંદી ખાતે એક ગુજરાતી ખલાસીને મદદ માટે રાખ્યો. આ ખલાસીએ તેમને અરબી સમુદ્ર ઓળંગીને ભારત પહોંચવામાં મદદ કરી.

મહત્વપૂર્ણ: સામાન્ય રીતે આ ખલાસીને ઈબ્ને માજિદ માનવામાં આવે છે, પરંતુ આધુનિક સંશોધનો અનુસાર તે ગુજરાતી ખલાસી હતો.

4. કાલિકટમાં પ્રવેશ

જ્યારે વાસ્કો ડી ગામા કાલિકટ પહોંચ્યા, ત્યારે ત્યાંનો શાસક ઝામોરિન (સામુતિરી રાજા) હતો.

મુખ્ય ઘટનાઓ:

વાસ્કો ડી ગામાએ કાલિકટના હિંદુ શાસકને મળ્યા. જ્યારે તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે 'તમે અહીં કેમ આવ્યા?' ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે અભિયાનનો મુખ્ય હેતુ 'ખ્રિસ્તીઓ અને મસાલાઓ' શોધવાનો હતો.

કાલિકટ એ મલબાર કાંઠાનું મુખ્ય મરીનું બંદર હતું.

5. ઐતિહાસિક મહત્વ

વાસ્કો ડી ગામાના આગમનથી:

- યુરોપ-ભારતનો સીધો દરિયાઈ માર્ગ શોધાયો
- પરંપરાગત સ્થળમાર્ગી વેપારનો અંત આવ્યો
- પોર્ટુગીઝોએ ભારતીય મસાલાના વેપાર પર એકાધિકાર સ્થાપવાનો પ્રયાસ કર્યો
- યુરોપિયન સ્પર્ધાનો યુગ શરૂ થયો

યુરોપિયન સ્પર્ધા - પોર્ટુગીઝ, ડચ, અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ, ડેનિશ**1. પોર્ટુગીઝ - પ્રથમ યુરોપિયન શક્તિ**

વાસ્કો ડી ગામાના આગમન બાદ પોર્ટુગીઝ ભારતમાં પ્રથમ યુરોપિયન શક્તિ બન્યા.

મુખ્ય સિદ્ધિઓ:

વર્ષ	ઘટના
1500	પ્રથમ પોર્ટુગીઝ વેપાર કેન્દ્ર (ફેક્ટરી) - કાલિકટમાં
1505	ફ્રાન્સિસ્કો ડી અલમેડા - પ્રથમ પોર્ટુગીઝ ગવર્નર
1509	અલ્ફોન્સો ડી અલ્બુકર્ક - બીજા ગવર્નર
1510	ગોવા પર કબજો
1511	મલાક્કા (દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયા) પર કબજો

પોર્ટુગીઝ વ્યૂહરચના:

અલ્મેડા: નૌસેના શક્તિ પર ભાર

અલ્બુકર્ક: કાયમી કિલ્લાઓનું નેટવર્ક

પરીક્ષા નોંધ:

પોર્ટુગીઝોએ 1510માં ગોવા પર કબજો કર્યો. ગોવા આગામી 450 વર્ષો સુધી પોર્ટુગીઝનું મુખ્ય કેન્દ્ર રહ્યું.

2. ડચ (નેધરલેન્ડ્સ) - બીજી યુરોપિયન શક્તિ

ડચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ની સ્થાપના 1602માં થઈ.

મુખ્ય હકીકતો:

વિગત	માહિતી
સ્થાપના વર્ષ	1602
ભારતમાં પ્રવેશ	1605 - પહેલું વહાણ ભારત પહોંચ્યું
મુખ્ય કેન્દ્રો	પુલિકટ (ચેન્નઈ નજીક), કોરોમંડલ કાંઠો
ધ્યેય	પોર્ટુગીઝ એકાધિકાર તોડીને મસાલાનો વેપાર કબજે કરવો

ડચોએ દક્ષિણ ભારતના કોરોમંડલ કાંઠે અનેક વેપાર કેન્દ્રો સ્થાપ્યા. તેઓએ ઈસ્ટ ઇન્ડિઝ (ઇન્ડોનેશિયા)માં પોર્ટુગીઝ અને અંગ્રેજોને હરાવ્યા.

3. અંગ્રેજ (બ્રિટિશ) - ત્રીજી સફળ યુરોપિયન શક્તિ

બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના રાણી એલિઝાબેથ I દ્વારા 1600 માં કરવામાં આવી.

મુખ્ય સીમાચિહ્નો:

વર્ષ	ઘટના
1600	બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના
1608	પ્રથમ બ્રિટિશ વહાણ સુરત (ગુજરાત) પહોંચ્યું
1615	સર થોમસ રોઈ - જહાંગીરના દરબારમાં
1619	જહાંગીરે સુરતમાં વેપારની પરવાનગી આપી
1639	મદ્રાસ (ચેન્નઈ)માં પ્રથમ ફેક્ટરી
1668	બોમ્બે (મુંબઈ)નો કબજો

બ્રિટિશ સફળતાના કારણો:

મજબૂત નૌસેના

સંગઠિત વેપાર વ્યવસ્થા

ભારતીય ભાષાઓ અને રિવાજોનું જ્ઞાન

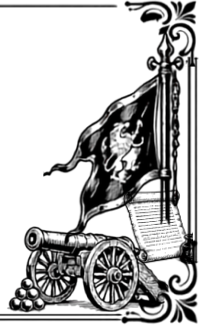
સ્થાનિક શાસકો સાથે કુશળ રાજદ્વારી સંબંધો

11

1857 નો સંગ્રામ

પરિચય

1857 નો સંગ્રામ - ભારતનો પ્રથમ સ્વતંત્રતા સંગ્રામ

પરિચય

ઈ.સ. 1857નો સંગ્રામ ભારતીય ઇતિહાસનું એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ વર્ણક છે. આ સંગ્રામે બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના શાસન સામે ભારતીય જનતાના વ્યાપક અસંતોષને વ્યક્ત કર્યો. આ સંગ્રામ માત્ર સિપાહીઓનો વિદ્રોહ ન હતો, પરંતુ તેમાં સમાજના વિવિધ વર્ગો - ખેડૂતો, કારીગરો, જમીનદારો, રાજાઓ અને સામાન્ય નાગરિકો -એ ભાગ લીધો હતો.

આ સંગ્રામની શરૂઆત 10 મે 1857ના રોજ મેરઠ ખાતે કંપનીના સૈન્યના સિપાહીઓના વિદ્રોહથી થઈ. ત્યારબાદ આ વિદ્રોહ ઝડપથી ઉત્તર અને મધ્ય ભારતના મોટાભાગના વિસ્તારોમાં ફેલાઈ ગયો. દિલ્હી, લખનૌ, કાનપુર, ઝાંસી, ગ્વાલિયર અને અવધ જેવા મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્રો આ સંગ્રામના સાક્ષી બન્યા.

ઐતિહાસિક મહત્વ

આ સંગ્રામને ભારતીય ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત છે, કારણ કે:

- આ પ્રથમ વખત હતું જ્યારે ભારતના વિવિધ પ્રદેશોના લોકોએ સામૂહિક રીતે બ્રિટિશ શાસન સામે બળવો કર્યો.
- આ સંગ્રામે ભારતીયોમાં સ્વાતંત્ર્યની ભાવના અને રાષ્ટ્રીય એકતાનો પાયો નાખ્યો.
- આ સંગ્રામના પરિણામે બ્રિટિશ સરકારે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું શાસન સમાપ્ત કરીને બ્રિટિશ તાજ દ્વારા સીધું શાસન શરૂ કર્યું.
- ભારત સરકારે વર્ષ 2007ને આ સંગ્રામની 150મી વર્ષગાંઠ તરીકે ઉજવ્યું હતું, જે આ ઐતિહાસિક ઘટનાના મહત્વને દર્શાવે છે.

વિવિધ નામો - સિપાહી વિદ્રોહ, રાષ્ટ્રીય વિદ્રોહ, ભારતનો પ્રથમ સ્વતંત્રતા સંગ્રામ (વી.ડી. સાવરકર)

ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામને ઇતિહાસમાં વિવિધ નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. આ નામો ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિકોણ અને રાજકીય વિચારધારાને આધારે અલગ-અલગ છે.

1. સિપાહી વિદ્રોહ

અર્થ: આ નામ બ્રિટિશ ઇતિહાસકારો દ્વારા આપવામાં આવ્યું હતું. તે આ સંગ્રામને ફક્ત બ્રિટિશ ભારતીય સૈન્યના સિપાહીઓના વિદ્રોહ તરીકે દર્શાવે છે.

કારણ: આ સંગ્રામની શરૂઆત સિપાહીઓ દ્વારા થઈ હતી, તેથી બ્રિટિશ શાસકોએ તેને 'સિપાહી વિદ્રોહ' તરીકે ઓળખાવ્યો. જોકે, આ નામ સંગ્રામના વ્યાપક સ્વરૂપને ન્યાય આપતું નથી, કારણ કે તેમાં સમાજના અન્ય વર્ગોનો પણ સમાવેશ થતો હતો.

2. રાષ્ટ્રીય વિદ્રોહ / મહાન બળવો

અર્થ: આ નામ સંગ્રામના વ્યાપક રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપને દર્શાવે છે.

મહત્વ: આ નામ સ્વીકારે છે કે આ સંગ્રામ માત્ર સિપાહીઓનો વિદ્રોહ ન હતો, પરંતુ તેમાં સમગ્ર ભારતીય સમાજના વિવિધ વર્ગોએ ભાગ લીધો હતો. જોકે, આ નામ પણ આ સંગ્રામને 'સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય ચળવળ' તરીકે દર્શાવવા માટે પૂરતું નથી.

3. ભારતનો પ્રથમ સ્વતંત્રતા સંગ્રામ

પ્રણેતા: આ નામ વિનાયક દામોદર સાવરકર દ્વારા આપવામાં આવ્યું હતું.

ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ:

સાવરકરે ઈ.સ. 1909માં 'The Indian War of Independence of 1857' નામનું પુસ્તક લખ્યું.

આ પુસ્તકમાં તેમણે 1857ના સંગ્રામને એક સુનિયોજિત, સંગઠિત અને વ્યાપક ક્રાંતિ તરીકે વર્ણવ્યો.

તેમના મતે, આ સંગ્રામમાં ફક્ત સિપાહીઓ જ નહીં, પરંતુ ખેડૂતો, જમીનદારો, કારીગરો, સંતો અને સામાન્ય જનતા પણ સામેલ હતી.

12

સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારણાની ચળવળો

પરિચય

19મી સદી - પુનર્જાગરણનો યુગ

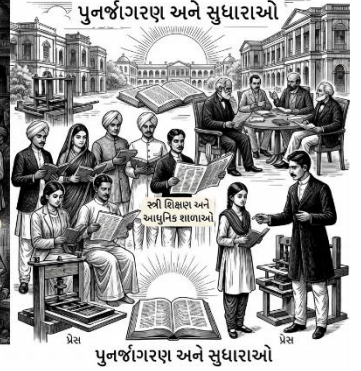
1. પરિચય - પરિવર્તનની સદી

19મી સદી ભારતીય ઇતિહાસમાં 'પુનર્જાગરણ' નો યુગ ગણાય છે. આ સદી દરમિયાન ભારતીય સમાજમાં ઊંડા પરિવર્તનો આવ્યા. જૂની રૂઢિઓ, અંધશ્રદ્ધાઓ અને કુરિવાજો સામે પ્રશ્નો ઉઠાવવામાં આવ્યા અને સમાજ સુધારણાની ચળવળોએ વેગ પકડ્યો.

પરીક્ષા નોંધ:

19મી સદીને ભારતીય ઇતિહાસમાં 'પુનર્જાગરણનો યુગ' કહેવામાં આવે છે.

મુખ્ય સામાજિક દુષણો:

2. 19મી સદી પહેલાંની સામાજિક સ્થિતિ

19મી સદીના આરંભ સુધી ભારતીય સમાજ અનેક કુરિવાજો, રૂઢિઓ અને અંધશ્રદ્ધાઓથી ગ્રસ્ત હતો.

કુરિવાજ	વિગત
સતી પ્રથા	વિધવાને પતિની ચિતા સાથે સળગાવી દેવી
બાળવિવાહ	નાની ઉંમરે છોકરીઓના લગ્ન
વિધવા પુનર્લગ્ન પર પ્રતિબંધ	વિધવાઓને ફરી લગ્ન કરવાની મનાઈ
જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા	કડક જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા અને અસ્પૃશ્યતા
સ્ત્રીઓની દુર્દશા	સ્ત્રીઓને શિક્ષણ, મિલકત અને સ્વતંત્રતાનો અભાવ
મૂર્તિપૂજા અને અંધશ્રદ્ધાઓ	કેટલીક ધાર્મિક માન્યતાઓની અતિરેક
બલિદાન	પશુબલિ અને કેટલીક જગ્યાએ માનવબલિ

3. પુનર્જાગરણનાં કારણો

આ યુગમાં સામાજિક પુનર્જાગરણ શા માટે આવ્યું?

1. પશ્ચિમી શિક્ષણનો પ્રસાર:

- અંગ્રેજોએ ભારતમાં આધુનિક શિક્ષણની શરૂઆત કરી.
- ભારતીય વિદ્વાનો અંગ્રેજી, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ અને પશ્ચિમી દર્શનથી પરિચિત થયા.

2. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓનું કાર્ય:

- ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ શાળાઓ અને કોલેજો ખોલી.
- તેમણે સામાજિક દુષણો સામે અવાજ ઉઠાવ્યો.

3. પ્રેસ અને પ્રકાશનો:

- છાપખાનાંના આગમનથી પુસ્તકો અને સમાચારપત્રો સરળતાથી ઉપલબ્ધ થયાં.
- વિચારોનું આદાનપ્રદાન વધ્યું.

4. બુદ્ધિજીવીઓનો ઉદય:

- શહેરી કેન્દ્રોમાં શિક્ષિત મધ્યમ વર્ગનો ઉદય થયો.
- આ વર્ગ સુધારણા માટે અવાજ ઉઠાવ્યો.

5. રાષ્ટ્રવાદનો ઉદય:

- ભારતીયોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના જાગૃત થવા લાગી.
- તેમને લાગ્યું કે સામાજિક સુધારણા વિના દેશની પ્રગતિ શક્ય નથી.

પરીક્ષા નોંધ:

19મી સદીમાં પશ્ચિમી શિક્ષણ, પ્રેસ, બુદ્ધિજીવીઓ વગેરેના કારણે સામાજિક પુનર્જાગરણ આવ્યું.

4. પુનર્જાગરણની અસર

ક્ષેત્ર	અસર
ધાર્મિક	અંધશ્રદ્ધાઓ સામે પ્રશ્નો; એકેશ્વરવાદનો પ્રચાર
સામાજિક	સતી, બાળવિવાહ, વિધવા પુનર્લગ્ન પર કાયદાઓ
શૈક્ષણિક	આધુનિક શાળાઓ, કોલેજો, સ્ત્રીશિક્ષણ
રાજકીય	રાષ્ટ્રવાદ અને સ્વાતંત્ર્ય ચળવળનો પાયો
સાંસ્કૃતિક	ભારતીય સંસ્કૃતિનું પુનર્મૂલ્યાંકન

❗ બ્રિટિશ શાસન - પશ્ચિમી શિક્ષણ, વિચારોનો પ્રભાવ

1. પશ્ચિમી શિક્ષણનો આરંભ

❗ બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ભારતમાં આધુનિક શિક્ષણનો આરંભ થયો. આ શિક્ષણે ભારતીય સમાજ પર ઊંડો પ્રભાવ પાડ્યો.

❗ શિક્ષણના મુખ્ય સીમાચિહ્નો:

વર્ષ	ઘટના	મહત્વ
1813	ચાર્ટર એક્ટ	મિશનરીઓને શિક્ષણ માટે પરવાનગી
1835	મેકોલેનો શિક્ષણ અહેવાલ	અંગ્રેજી શિક્ષણને પ્રાધાન્ય
1857	ક્લકતા, બોમ્બે, મદ્રાસ યુનિવર્સિટીઓ	આધુનિક ઉચ્ચ શિક્ષણનો આરંભ

2. પશ્ચિમી વિચારોનો પ્રભાવ

❗ ભારતીય બુદ્ધિજીવીઓ પશ્ચિમી વિચારોથી પરિચિત થયા:

❗ મુખ્ય પશ્ચિમી વિચારો:

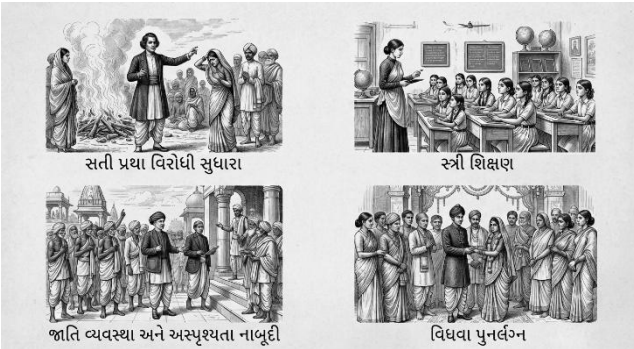
- લોકશાહી (Democracy) - લોકોની સત્તા
- માનવાધિકાર (Human Rights) - મૂળભૂત અધિકારો
- તર્કવાદ (Rationalism) - બુદ્ધિ અને તર્કનું મહત્વ
- વૈજ્ઞાનિક અભિગમ (Scientific Approach) - વિજ્ઞાન અને પ્રયોગ
- રાષ્ટ્રવાદ (Nationalism) - રાષ્ટ્ર અને સ્વતંત્રતાની ભાવના

❗ ભારતીય વિદ્વાનોનો પ્રતિભાવ:

❗ કેટલાકે પશ્ચિમી વિચારોને સ્વીકારી લીધા.

❗ કેટલાકે ભારતીય સંસ્કૃતિના ગૌરવને ઉજાગર કર્યો.

❗ કેટલાકે બંનેનો સમન્વય કર્યો.

3. બ્રિટિશ શાસનની દિ-અસર

❗ હકારાત્મક અસરો:

- આધુનિક શિક્ષણનો ફેલાવો
- કાયદાકીય સુધારાઓ (સતી, બાળવિવાહ પર પ્રતિબંધ)
- દાસ પ્રથાનો અંત

4. સ્ત્રીશિક્ષણની શરૂઆત

5. વિજ્ઞાન અને આધુનિક વિચારોનો પ્રસાર

❗ નકારાત્મક અસરો:

- પરંપરાગત ભારતીય શિક્ષણનો અવલોક
- સાંસ્કૃતિક આઘાત - ભારતીય સંસ્કૃતિનું અપમાન
- આર્થિક શોષણ - ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો લાભ ન મળ્યો
- સામાજિક વિભાજન - શિક્ષિત અને અશિક્ષિત વચ્ચે તફાવત

પરીક્ષા નોંધ:

બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન પશ્ચિમી શિક્ષણ અને વિચારોએ સામાજિક સુધારણાને વેગ આપ્યો.

❗ રાજા રામમોહન રોય - "આધુનિક ભારતના પિતા"

1. પરિચય - એક દૂરદર્શી સુધારક

❗ રાજા રામમોહન રોય ને 'આધુનિક ભારતના પિતા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમણે 19મી સદીમાં સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારણાની ચળવળને નવી દિશા આપી.

પરીક્ષા નોંધ:

રાજા રામમોહન રોયને 'આધુનિક ભારતના પિતા' અને 'ભારતીય પુનર્જાગરણના અગ્રદૂત' કહેવામાં આવે છે.

2. જીવન અને શિક્ષણ

વિગત	માહિતી
જન્મ	1772 - રાધાનગર (બંગાળ)
મૃત્યુ	1833 - બ્રિસ્ટલ (ઇંગ્લેન્ડ)
કુટુંબ	ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ કુટુંબ (ભટ્ટાચાર્ય)
શિક્ષણ	સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી, અંગ્રેજી, ઉર્દૂ, ગ્રીક, લેટિન
ધાર્મિક અભ્યાસ	વેદ, ઉપનિષદો, કુરાન, બાઈબલ

❗ રામમોહન રોયે ભારતીય અને પશ્ચિમી - બંને પરંપરાઓનું ઊંડું જ્ઞાન મેળવ્યું. તેમણે વારાણસી, પટના અને કોલકાતામાં શિક્ષણ મેળવ્યું.

3. સામાજિક સુધારાઓ

1. સતી પ્રથા સામે લડત (1818-1829)

❗ રામમોહન રોયે સતી પ્રથા સામે જોરદાર અભિયાન ચલાવ્યું.

❗ તેમણે વૈદિક શાસ્ત્રોમાં સતીને સમર્થન નથી તે સાબિત કર્યું.

❗ તેમણે ગવર્નર જનરલ લોર્ડ બેન્ટિનને સતી પ્રથા પર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે પ્રેરિત કર્યા.

❗ 1829માં લોર્ડ બેન્ટિકે સતી પ્રથા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો.

